

Facultade de Ciencias da Educación

Traballo de
fin de grao

Arte Comunitaria
como estratexia de
transformación
dende a
Educación Social

Unha revisión sistemática a
través de experiencias

Álex Rey Álvarez

Xuño 2024

Traballo de Fin de Grao presentado na Facultade de Ciencias da Educación da Universidade de Santiago de Compostela para a obtención do Grao en Educación Social

**Arte Comunitaria como estrategia de transformación desde
a Educación Social: una revisión sistemática a través de
experiencias**

**Arte Comunitario como estrategia de transformación desde
la Educación Social: una revisión sistemática a través de
experiencias**

**Community Art as a transformation strategy in Social
Education: a systematic review through experiences**

“Se a arte comunitaria é algo, é a manifestación dunha ideoloxía”

Sally Morgan.

“Miren como chega un marco para facer estourar o tempo! O anaco máis pequeno e auténtico da vida cotiá di máis que a pintura”

Walter Benjamin.

Índice

Introdución	1
Marco teórico	2
Cultura e Comunidade: diálogos e interaccións.....	3
Arte e Desenvolvemento Cultural Comunitario	6
Concepto e Características da Arte Comunitaria.....	8
Animación Sociocultural, Arte e Transformación Social dende a Educación Social	11
Dimensión Educativa	12
Dimensión Cultural	13
Dimensión Social	14
Participación	15
Metodoloxía	16
Preguntas e Obxectivos da Investigación	16
Preguntas de Investigación.....	16
Obxectivo Xeral	17
Obxectivos Específicos.....	17
Método de Revisión	17
Estratexias de Procura e Fontes de Información.....	18
Criterios de Elixibilidade.....	19
Inclusión	19
Exclusión	19
Selección e Síntese de Resultados	20
Análise da Información	20
Análise de Resultados	21
Animación Sociocultural.....	21
Concepto e Dimensións.....	21
Cultura Endóxena	25
Coñecementos Situados e Interculturalidade	26
Impactos.....	28
Comunitarios	28
Persoais	29

Educativos	30
Experiencias	31
Potencialidades	31
Limitacións.....	32
Conclusións	33
Referencias	37
Anexos	41

Índice de Táboas e Figuras

Táboa 1. Vinculación entre funcións da AC e da Educación Social no ámbito da ASC.....	12
Táboa 2. Resultados por base de datos	19
Táboa 3. Sistema de categorías e códigos	21
Táboa 4. Dimensións prioritarias da ASC nas experiencias socioeducativas analizadas.....	25
Táboa 5. Relevancia da cultura endóxena nas experiencias socioeducativas	28
Táboa 6. Impactos detectados nas experiencias socioeducativas analizadas.	31
Figura 1. Características da Arte Comunitaria	11

Resumo

As artes, entendidas como a máxima expresión das culturas, constitúen unha ferramenta fundamental para catalizar a transformación social dende a Educación Social. Este estudo céntrase en evidenciar si, e de que xeito, a Arte Comunitaria (AC) pode contribuír á intervención socioeducativa, baseándose na análise de diversas intervencións no ámbito da Animación Sociocultural (ASC), para extraer a relevancia da súa conxunción dende a praxe. Dende esta inquietude formúlase o obxectivo xeral da investigación, conducente a delimitar a evidencia científica en torno a AC como estratexia de ASC a través da análise de experiencias socioeducativas.

A tal fin, empregase un proceso metodolóxico de revisión sistemática baseado no protocolo PRISMA. Esta análise posibilitou, mediante un sistema de categorías e códigos, a detección de evidencias que xustifican a relevancia desta estratexia para a citada práctica educativa. Os resultados suxiren que a AC fortalece o tecido social, favorece o procomún e promove as identidades comunitarias e o desenvolvemento persoal a través de métodos horizontais e participantes. Neste senso, conclúese que a AC configúrase como estratexia eficaz para a transformación social, destacando a importancia da mediación socioeducativa e a necesidade de poñer énfase na sistematización das prácticas artísticas comunitarias para potenciar os seus efectos transformadores.

Palabras chave: arte comunitaria, animación sociocultural, participación, transformación social, diversidade cultural.

Resumen

Las artes, entendidas como la máxima expresión de las culturas, constituyen una herramienta fundamental para catalizar la transformación social desde la Educación Social. Este estudio se centra en evidenciar si, y de qué manera, el Arte Comunitario (AC) puede contribuir a la intervención socioeducativa, basándose en el análisis de diversas intervenciones en el ámbito de la Animación Sociocultural (ASC), para extraer la relevancia de su conjunción desde la praxis. Desde esta inquietud se formula el objetivo general de la investigación, dirigido a delimitar la evidencia científica en torno a AC como estrategia de ASC a través del análisis de experiencias socioeducativas.

Para tal fin, se emplea un proceso metodológico de revisión sistemática basado en el protocolo PRISMA. Este análisis permitió, mediante un sistema de categorías y códigos, la detección de evidencias que justifican la relevancia de esta estrategia para la citada práctica educativa. Los resultados sugieren que el AC fortalece el tejido social, favorece el procomún y promueve las identidades comunitarias y el desarrollo personal a través de métodos horizontales y participativos. En este sentido, se concluye que el AC se configura como una estrategia eficaz para la transformación social, destacando la importancia de la mediación socioeducativa y la necesidad de poner énfasis en la sistematización de las prácticas artísticas comunitarias para potenciar sus efectos transformadores.

Palabras clave: arte comunitario, animación sociocultural, participación, transformación social, diversidad cultural.

Abstract

The arts, understood as the ultimate expression of cultures, constitute a fundamental tool for catalyzing social transformation through Social Education. This study focuses on demonstrating whether, and in what way, Community Art (CA) can contribute to socio-educational intervention, based on the analysis of various interventions in the field of Sociocultural Animation (SCA), to extract the relevance of their conjunction from a practical perspective. From this concern, the general objective of the research is formulated, aimed at delimiting the scientific evidence around CA as an SCA strategy through the analysis of socio-educational experiences.

To this end, a methodological process of systematic review based on the PRISMA protocol is used. This analysis allowed, through a system of categories and codes, the detection of evidence that justifies the relevance of this strategy for the aforementioned educational practice. The results suggest that CA strengthens the social fabric, favors the common good, and promotes community identities and personal development through horizontal and participatory methods. In this sense, it is concluded that CA is configured as an effective strategy for social transformation, highlighting the importance of socio-educational mediation and the need to emphasize the systematization of community artistic practices to enhance their transformative effects.

Keywords: community art, sociocultural animation, participation, social transformation, cultural diversity.

Introdución

As artes en particular, e a cultura en xeral, son comprendidas pola investigación cultural e socioeducativa como o vehículo máis axeitado para a expresión dos sentires, das identidades, das linguas, dos símbolos, das vivencias, dos intereses, das necesidades, das loitas, das conquistas e das derrotas, individuais e colectivas, que acaban por configurar e construír as sociedades. É por isto polo que se considera relevante analizar a vinculación das expresións artísticas-culturais e a intervención socioeducativa. Este Traballo de Fin de Grao, enmarcado na modalidade de iniciación á investigación documental, contéplase como a primeira aproximación teórica a esta temática por parte do autor do mesmo, servindo como catalizador dunha pulsión investigadora preexistente, vinculada á cultura, ao desenvolvemento comunitario e á afectividade.

A presente análise conforma a xustificación escrita de ter levado a cabo o traballo de investigación teórica baseado na revisión sistemática –conducente á obtención do título correspondente ao Grao en Educación Social– en base a criterios de idoneidade e rigorosidade determinados pola institución que outorga o devandito título. Dita investigación enmárcase dentro do ámbito da Animación Sociocultural (ASC), e fórmulase dende a hipótese de que a(s) Arte(s) Comunitaria(s) (AC) son unha ferramenta axeitada para dar resposta aos fins que persegue a intervención socioeducativa dende este ámbito. Para ratificar ou desbotar dita hipótese analizaranse unha serie de experiencias que comprendan os paradigmas xa mencionados como articuladores da súa acción e fórmulanse unha serie de preguntas de investigación cuxa resolución será conducente a posicionar a AC como estratexia de intervención, ditas preguntas son:

- Cal é a relevancia da Arte Comunitaria como estratexia de ASC?
- As experiencias de Arte Comunitaria desenvolvidas teñen presente o coñecemento situado dos contextos nos que se levan a cabo?
- Como inflúen estas intervencións nas persoas e na comunidade dos territorios onde se desenvolven?
- Cales son as achegas e as limitacións destas experiencias?

Coa finalidade de dar resposta a estas cuestións fórmulase o obxectivo xeral e diversos obxectivos específicos. O obxectivo xeral é o seguinte:

Arte Comunitaria como estratexia de transformación dende a Educación Social: unha revisión sistemática a través de experiencias

- Delimitar a evidencia científica en torno a Arte Comunitaria como estratexia de ASC a través da análise de experiencias socioeducativas.

Do cal se desprenden os seguintes obxectivos específicos:

- OE1. Analizar a presenza das dimensións da ASC nas experiencias de AC.
- OE2. Examinar a influencia da cultura endóxena na expresión artística das experiencias de Arte Comunitaria.
- OE3. Delimitar os impactos no desenvolvemento persoal e comunitario das experiencias de Arte Comunitaria.
- OE4. Analizar as potencialidades e limitacións das experiencias de Arte Comunitaria, desde as perspectivas actuais da Animación Sociocultural.

Con todo, compréndese que a realización desta investigación achega ao alumno ás competencias asumidas no Programa do Traballo de Fin de Grao no curso 2023-2024 (Universidade de Santiago de Compostela, 2023). Esta afirmación xustifícase na busca, selección e tratamento de informacións, na elaboración da propia análise en base a dita información de maneira sistematizada, autónoma e autoorganizada, na reflexión e autocrítica presente transversalmente ao longo do traballo e especialmente nas conclusións, e na incorporación de coñecementos propios, tanto os adquiridos ao longo do grao como os procedentes da bagaxe persoal.

Por último, é de rigor presentar a estrutura do traballo a fin de clarificar dende o inicio o *modus operandi* empregado para a realización do mesmo. En primeiro lugar, preséntase o marco teórico que define e vincula os termos analizados en base a documentos rigorosos e especializados no campo de estudo. A continuación expónse a metodoloxía utilizada, consolidando a presente investigación como un proceso sistemático. En terceiro lugar, proporciónase a análise, dun xeito obxectivo e conciso, dos resultados procedentes do tratamento da información recollida. Posteriormente, apórtanse unha serie de conclusións/discusións que vinculan ditos resultados cos obxectivos da investigación, co marco teórico e con aspectos relevantes da profesión de Educación Social. E por último preséntanse as referencias bibliográficas e os anexos.

Marco teórico

Neste epígrafe teórico ilustraranse os termos de cultura e comunidade matizando as súas características e as súas conexións, facendo énfase nas culturas populares e nos retos

que afrontan as sociedades actuais para conformarse como verdadeiros espazos de encontro. De seguido, terá lugar un breve percorrido histórico pola relación entre a arte e o desenvolvemento comunitario, para posteriormente profundar neste vínculo como ferramenta de intervención socioeducativa definindo o concepto de Desenvolvemento Cultural Comunitario. Para continuar, farase unha aproximación teórica ao termo de Arte Comunitaria que concluirá cunha conceptualización que servirá de marco para abordar este concepto durante a presente investigación. Por último, entrállanse os conceptos de Animación Sociocultural, Educación Social e arte, achegando coñecemento sobre as aportacións das disciplinas artísticas á intervención socioeducativa neste ámbito.

Cultura e Comunidade: diálogos e interaccións

A cultura é un fenómeno holístico e omnipresente que se materializa nun conxunto de “crenzas, saberes, símbolos, costumes, representacións, hábitos, capacidades, valores, prácticas, institucións, aprendizaxes, condutas, linguaxes, obras artísticas, tecnoloxías...” (Caride, 2005, p. 73). Nas sociedades actuais a cultura vese vencellada ao quefacer das políticas públicas considerándoa un dos piares do desenvolvemento; neste sentido consolídanse os dereitos culturais no marco dos Dereitos Humanos, evidenciando deste xeito a relevancia do feito cultural nas prácticas sociais e constituíndose como o medio máis axeitado de “creación, produción, divulgación e actuación humana” (p. 74). Con todo, a cultura é impactada polas desigualdades propias dunha sociedade capitalista e patriarcal nun escenario globalizado, onde os intereses, necesidades e posibilidades de acceso dos colectivos vulnerados -por razón de etnia, orixe, identidade de xénero, orientación sexual, relixión, crenza, situación socioeconómica ou discapacidade- quedan sempre á marxe.

Neste contexto, podemos definir dúas vertentes de creación cultural: por un lado, unha cultura dominante e de masas, hexemónica e homoxeneizadora, baseada nos intereses da elite; e polo outro, as culturas populares, diversas e heteroxéneas, un reflexo fiel da pluralidade das sociedades que preserva tradicións e sinais de identidade e posibilita o diálogo intercultural para favorecer unha convivencia baseada na diversidade e na horizontalidade. Para conceptualizar e deixar claro onde se sitúa o presente traballo cómpre definir en profundidade estas dúas vertentes.

Tomando prestadas as ideas de Giménez (2014), podemos afirmar que cando falamos de cultura dominante referímonos a aquela que produce e reproduce expresións culturais

asociadas aos intereses da elite e que son destinadas ao goce e desfrute desta clase privilexiada; co termo cultura de masas facemos referencia a un fenómeno cultural controlado por eses mesmos intereses pero caracterizado pola industrialización e estandarización na produción dos feitos culturais, primando a beneficio económico sobre a creación e a libre expresión, e dirixido a un público amplo comprendido como unha amalgama uniforme que consume e demanda produtos culturais. Este feito confronta coa diversidade existente na sociedade e reproduce fendas culturais e educativas consolidadas nas desigualdades socioeconómicas.

Por outra banda, imos afondar no concepto de culturas populares definidas como un conxunto de expresións e prácticas culturais con base simbólica que emerxen das clases sociais dominadas ou subalternas que, destacando a súa significación ideolóxica, son promotoras dunha conciencia política na sociedade, pero tamén son a andamiaxe para a construción dunha cultura que reflecta os intereses colectivos da poboación, poñendo a cultura ao servizo do pobo para lograr o beneficio social (Rocha, 2009). Neste sentido, Alabarces (2020) completa esta definición avogando pola recuperación do concepto de clase para a comprensión holística das relacións de poder e as dinámicas de subordinación e resistencia/revolución que existen entre clases dominantes e dominadas. Este último autor afirma que estas dinámicas son replicadas nas interaccións entre a cultura dominante e de masas e as culturas populares, aínda que estas últimas manteñen a súa propia identidade e conservan certa autonomía na súa configuración e procesos simbólicos, evidente no emprego de códigos pouco requintados e sinxelos que conduce a cotas moi elevadas de accesibilidade á cultura.

É importante destacar que os códigos da cultura popular foron absorbidos e apropiados en moitos casos pola cultura de masas, nesta situación o pobo perde control sobre a súa propia cultura e esta queda en mans dos intereses socioeconómicos e políticos da clase dominante, quen a despoxa do seu compoñente revolucionario e crítico e a emprega como un produto de consumo máis. Neste contexto, faise evidente a necesidade de repensar as políticas culturais públicas para loitar desde o eido socioeducativo contra a homoxeneización e hexemonía da elite na produción e difusión de produtos culturais.

Para rematar esta conceptualización inicial, destácase o compoñente popular da cultura a través das palabras de Rincón (2015) quen expón que:

o popular é máis que contidos, razóns e éticas, son modos de narrar (relatos), gozar (experiencia estética) e moralizar (a ética dos de abaixo); e que o popular non é puro e virtuoso, pero tampouco é a masa manipulada, nin moito menos o folclore, ou o que se denomina pobo. O popular é moitas cousas á vez: o subalterno, a resistencia, o lugar da revolución... lonxe de transmitir unha soa maneira pura e hixienizada de existir, o popular é unha experiencia bastarda (p. 26).

Para situarnos no termo de comunidade, imos recoller as ideas de Méndez (2021), quen o expón como un intricado tecido de relacións e conexións que se desenvolven entre persoas que comparten un espazo xeográfico; trátase dun sistema de interacción humano no que cada individuo contribúe e é contribuído nun contexto organizado que está rexido por regras e intereses comúns, e no cal a diversidade en canto a persoas, culturas e motivacións proporcionalle complexidade e profusión ao mesmo.

Ollando para a historia, obsérvase unha concepción primixenia e aristotélica de comunidade baseada na horizontalidade e na procura do benestar colectivo a través da distribución xusta do traballo e do troco para satisfacer necesidades esenciais. Non en tanto, na actualidade apréciase como as comunidades, ao igual que as culturas, son atravesadas por un sistema político e económico que introduce desigualdades e redefine relacións, xerando lagoas en termos económicos, sociais, culturais e educativos. Neste sentido, a comprensión actual do termo implica, por un lado, a análise da súa relación co poder, a cultura e a economía, e polo outro, o xeito no cal estas dinámicas moldean as relacións sociais e a vida cotiá dos individuos e grupos dentro dela. A pesar destas relacións desiguais, as comunidades continúan a ser o marco axeitado para a experiencia humana, manténdose como espazos onde os significados, os símbolos e as experiencias compartidas se entrelazan, creando un sentido lóxico e compartido de pertenza.

Continuando coas ideas da mesma autora afirmamos que, o vínculo entre comunidades e culturas pode entenderse como unha influencia mutua. As comunidades inciden na expresión cultural, á vez que as manifestacións culturais dan forma ás identidades comunitarias. Neste sentido, resalta a concepción sobre a identidade cultural, non como un ente illado, estático nin hexemónico, senón como unha serie de procesos móbiles, dialóxicos e complexos polos cales as persoas e grupos que conforman comunidades van definindo – asimilando ou rexeitando manifestacións culturais– a súas propias identidades, pero sen

esquecer que o marco político e socioeconómico no cal as persoas somos socializadas fai virar a balanza, sempre cara o prato da cultura dominante.

Polo tanto, comprendemos que, ao igual que acontece co concepto de cultura, debemos falar sempre de identidades comunitarias, remarcando de novo a importancia de recoñecer a diversidade cultural e garantindo o recoñecemento e valoración do patrimonio cultural como elemento endógeno e, ao mesmo tempo, como factor chave para construír unha convivencia máis tolerante, solidaria e xusta, destapando así o seu potencial socioeducativo. En definitiva, o tecido cultural constitúe unha relación complexa e bidireccional coas comunidades e os grupos e individuos que as conforman: sen comunidades non habería quen xerara culturas e sen culturas as comunidades carecería de sentido e estarían relegadas á homoxeneidade.

Arte e Desenvolvemento Cultural Comunitario

Para indagar na relación entre estes dous termos debemos situarnos nas culturas populares e comprender as comunidades como o contexto idóneo para partillar experiencias, valores, símbolos, significados... compartidos en prol de favorecer espazos dialóxicos que promovan a horizontalidade, a diversidade e mitiguen desigualdades.

Partindo desta base, imos recorrer a Infantino (2020) para achegar luz á influencia da arte no desenvolvemento comunitario. A autora afirma que esta relación non é innovadora e aporta unha evolución histórica da mesma que ten os seus antecedentes en certos movementos de vangarda que emerxen a mediados dos anos sesenta e que avogan pola arte contextual e pública como ferramenta crítica e de denuncia social plasmando ideais políticos contrapostos ao sistema, dun xeito consciente e comprometido cos colectivos vulnerados. Pero non foi ate a década dos oitenta coa transición das políticas culturais, indo do dominio da Xestión Cultural cara ao amplo abano de posibilidades de desenvolvemento individual e comunitario que nos oferta a ASC, cando se redefine a arte política e comprometida, pasando a desafiar os constrinximentos conceptuais e xerárquicos da cultura hexemónica. Estes cambios impulsan movementos artísticos que comprenden que o seu labor transcende o cultural e potencia a transformación social, permitindo “imaxinar alternativas máis democráticas e igualitarias nas que a[s] cultura[s] e a arte se erixan e disputen como dereito” (p. 14), fortalecendo así a idea da arte como concepto comunicante das dimensións social, cultural, educativa e política, propias da ASC.

Seguindo coas ideas da autora previamente citada, afirmamos que é no marco das décadas dos noventa e dos dous mil cando estas conexións adquiren matices máis específicos, aínda que nos primeiros dez anos prevaleceu o paradigma asistencialista, o novo milenio presencia unha viraxe cara os conceptos de dereitos culturais e democracia cultural participativa que a partir de propostas comunitarias independentes, autoxestionadas ou de xestión mixta, despregan accións e políticas, tanto culturais como educativas e sociais, dirixidas ao empoderamento das comunidades.

Na actualidade, as propostas arte-transformadoras contemporáneas contémpanse como experiencias que cuestionan as xerarquías artísticas, os espazos de expresión e divulgación e as actrices e autoras das mesmas, nas cales a ocupación do espazo público preséntase como un eixo crucial. Todo isto amplía as potencialidades de desenvolvemento comunitario da arte, promovendo a transformación social e individual das comunidades. En definitiva, a arte emerxe neste marco como unha forza do cambio que cuestiona estruturas hexemónicas, desafía as medicións e estándares cuantitativos propios da crítica artística, propón unha avaliación holística baseada no impacto a longo prazo e fomenta a diversidade cultural e a participación cidadá, convidándonos a reconsiderala como un aumentador de posibilidades en beneficio desenvolvemento comunitario.

Ao profundar na relación entre a arte e o desenvolvemento comunitario, atopámonos co Desenvolvemento Cultural Comunitario (DCC), definido por Villaronga (2017), referindo á súa vez as ideas de Casacuberta et al., como:

unha metodoloxía [e unha finalidade en si mesma] de intervención sociocultural onde (...) se traballa a través das artes, concibindo a cultura como eixo vertebrador de procesos de colaboración, como o camiño para vincular novos proxectos de base social, como un vínculo para dinamizar, transformar e dialogar, como un canalizador de iniciativas de transformación que impliquen ao conxunto dunha sociedade que necesita denunciar, cambiar, debater e facer oír a súa voz a través doutras linguaxes expresivas (as artísticas), sempre coa finalidade de provocar cambios en positivo e de dar un papel activo e decisivo á xente nos asuntos que concirnen á propia comunidade. (p. 3-4)

Recorrendo as ideas de Méndez (2020), quen enraíza o potencial das artes neste contexto expoñendo que estas son impulsoras de mobilización, empoderamento e participación, e xeradoras de espazos horizontais e de escoita mutua; espazos nos cales

emerxen aspectos ligados ao desenvolvemento humano como “os sentidos, a emoción, a sensibilidade, que lle permiten recoñecerse e recoñecer ao outro, nun acto comunicativo, que lle motiva a conmoerse e interactuar, que posibilitan (...) a reflexión e o pensamento crítico” (p. 8). A autora tamén achega luz á intencionalidade comunitaria desta metodoloxía, cuxa finalidade é xerar proxectos dende a comunidade, coa comunidade e para a comunidade, empregando ou xerando símbolos culturais para posteriormente devolver o feito artístico á mesma coa intención de derrubar muros no acceso á arte e á cultura, ampliando o horizonte das comunidades e capacitándoas para xerar cambio social. Tomando como referencia á mesma autora, salientamos agora o énfase do compoñente pedagóxico nesta metodoloxía de intervención ao concibir “a comunidade como espazo para a aprendizaxe, pois reforza o sentido de pertenza e desenvolve o ser cognitivo e espiritual desde un lugar próximo, polo que ademais de transitar, habita, sente e constrúe” (p.7), espazo onde as artes adquiren un cariz tamén educativo ao comprendelas como unha ferramenta idónea para ilustrar e assimilar a realidade, erixíndose como un medio subversivo contra a hexemonía cultural, social e educativa.

Pola súa parte Garrido (2009), apórtanos conceptos sobre o papel das artistas neste proceso. O aspecto procesual e de intervención socioeducativa desta metodoloxía obrigan á artista a delegar funcións estéticas e creativas na comunidade, transformando así a obra nun catalizador da transformación social debido ao seu carácter colaborativo e contextual, e promovendo o desenvolvemento individual e colectivo das persoas e grupos que conforman as comunidades, tanto das que se involucran directamente no proceso de intervención coma das receptoras da obra final, ao xerar produtos culturais que facilitan a reflexión e acción de toda a poboación.

Concepto e Características da Arte Comunitaria

Partindo da concepción de arte-transformadora abordada en apartados anteriores e tendo clara a metodoloxía de intervención que aporta o DCC, atopámonos agora co termo central deste traballo, a Arte Comunitaria (AC). Para conceptualizalo imos afondar nas ideas de diferentes autoras para lograr unha definición propia, tendo en consideración todos os matices e precisións dos diversos aportes.

Bebendo das ideas de Morgan (1995), podemos definir a AC como a manifestación dunha ideoloxía que busca a participación activa da comunidade na creación artística. Este

movemento foi descrito pola autora como unha arte vangardista, argumentativa e política, a AC non só se trata de producir obras, senón tamén de utilizar a coautoría e o empoderamento individual e colectivo como medios para levar a cabo unha acción cultural revolucionaria. Esta artista comunitaria pon a énfase na participación, resaltando a importancia de que as comunidades contén as súas propias historias, avogando polo dereito das persoas para crear a súa propia cultura, participar na narración da súa propia historia e expresar o seu punto de vista de maneira única. Ademais, destaca a necesidade de igualdade de acceso a recursos para garantir que todas as voces teñan a mesma oportunidade de ser escoitadas, subliñando así o seu carácter social e dándolle importancia á resposta colectiva no proceso creativo.

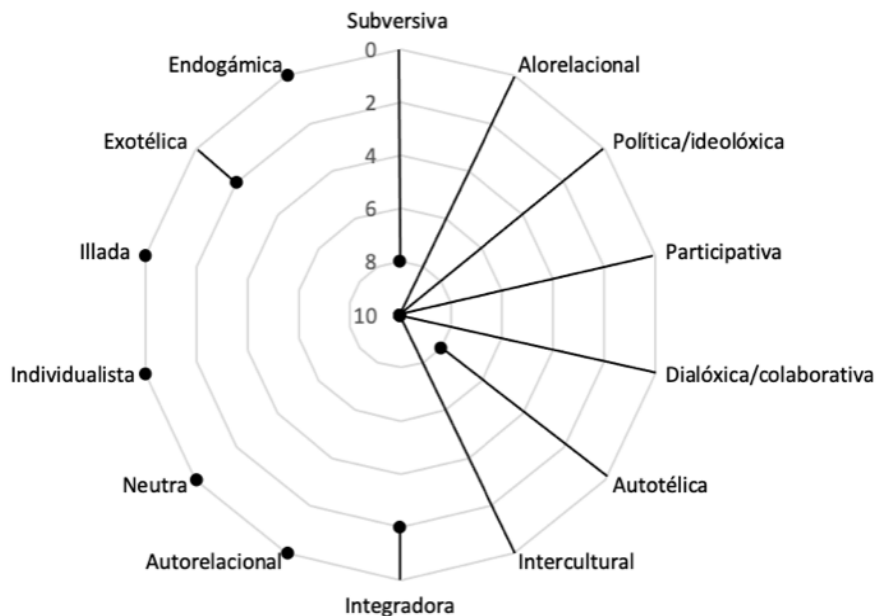
Pola súa banda, Méndez (2020) define a AC pola súa intencionalidade de xerar ecosistemas colaborativos nas comunidades e polo seu afán de promover o desenvolvemento tanto social coma cultural dende os intereses e inxerencias da poboación que as conforman. Deste xeito, sitúaa fora dos constrinximentos dos canons artísticos e fóra de calquera disciplina e expóna como un detonador e mediador de conflitos que, lonxe da súa concepción negativista, deben ser entendidos como o punto de partida para o intercambio de ideas, comportamentos, valores... que posibilita a construción dialóxica e conxunta, combinando forzas e discursos para lograr un ben común. Posteriormente, Méndez (2021) completa a súa anterior definición expoñendo a AC como aquelas prácticas artísticas que xorden especificamente en comunidades concretas e que procuran, a través do encontro e da participación, xerar transformacións sociais. Expoñéndoas non só como sistemas expendedores de produtos artísticos tanxibles, senón coma o caldo de cultivo para construír significados, posibilitar a proxección de futuros máis xustos e consolidar o sentimento de pertenza xerando novos símbolos culturais e asimilando outros preexistentes a través do obxecto artístico final. Desta autora destaca o recoñecemento das persoas como seres creativos e denota a relevancia da arte como medio idóneo para desenvolver esta creatividade e xerar coñecemento.

Os aportes de Cancio (2020) abordan os conceptos de arte autorelacional e alorelacional, os cales nos permiten situar as prácticas artísticas comunitarias con maior exactitude, na primeira prima a obra e o ego do artista, na segunda a relevancia recae en favorecer e loitar pola identidade doutras persoas que se atopan fora do contexto artístico. O autor, indica que dende as prácticas artísticas alorelacionais bifurcan dous sendeiros a recorrer, podendo ser subversivas ou integradoras. Tendo en conta as definicións anteriores

de arte comunitaria, comprendéndoa como ferramenta de cambio social, esta debe ser considerada principalmente dende o eixo alorelacional-subversivo.

Figura 1.

Características da Arte Comunitaria

Nota. Elaboración propia.

Para pechar este apartado, voltaremos ás aportacións de Morgan (1995) e Méndez (2020 e 2021) realizando unha definición propia do termo e recompilando, de xeito visual, as súas características na Figura 1, na que se amosan as tensións entre as diferentes particularidades da AC e as súas opostas. De conformidade co anterior, a AC pode ser conceptualizada como:

Unha estratexia socioeducativa aplicable a comunidades concretas (en función das necesidades, intereses e inquedanzas propias das mesmas) que instrumentaliza dun xeito autotélico a arte e as súas disciplinas coa finalidade última de favorecer o desenvolvemento social, cultural e educativo das comunidades e de tódalas persoas e grupos que as conforman. Esta persegue o seu obxectivo por medio de procesos colaborativos e dialóxicos, libremente elixidos, que fomentan: por unha banda, o protagonismo e a participación cidadá, tanto na vida cultural coma na social e política; e pola outra, a súa creatividade, empoderamento e autonomía, capacitando así ás persoas involucradas no proceso para a construción conxunta da súa propia historia cultural mediante a mediación socioeducativa entre artistas e comunidades, favorecendo deste xeito a transferencia mutua de saberes e coñecementos. Esta

mediación conclúe na creación dunha obra artística colectiva que debe ser devolta/exposta á propia comunidade, servindo así de catalizador da reflexión crítica e afianzando o sentimento de pertenza. Estes procesos, apoiados en ideais como a horizontalidade, o pensamento crítico, e a non discriminación, favorecen a democracia cultural, estimulan a interacción entre as diferentes culturas existentes, motivan e promoven a autonomía das persoas e grupos na procura de comunidades máis xustas e igualitarias.

Animación Sociocultural, Arte e Transformación Social dende a Educación Social

Para abordar este epígrafe é imprescindible comprender o termo de ASC, a tal fin exponse unha definición deste concepto elaborada a partir de Barba et al. (2017), Soler (2012) e Viché (1999):

Metodoloxía, acción educativa e intervención participativa e participante que procura o desenvolvemento endógeno, tanto social como cultural e educativo, das comunidades, dos grupos existentes e de tódalas persoas que as conforman, promovéndoas e capacitándoas como autoras e actrices desta transformación. Todo isto mediante estratexias, recursos e técnicas socioeducativas, sostidas en valores positivos, que potencien o protagonismo e a participación social e política da cidadanía á vez que catalizan as súas culturas e favorecen a democracia das mesmas. Deste xeito, preténdese garantir a autonomía e autoxestión cidadá, impulsar a construción e/ou o mantemento da súa propia identidade colectiva e posibilitar a xeración dun sentimento de pertenza que atenda á diversidade das comunidades, garantindo así a plena inclusión independentemente da identidade de xénero, orientación sexual, raza, crenza, discapacidade ou condición socioeconómica das persoas que as conforman.

Unha vez expostas as definicións propias de ASC e AC, a relación entre os termos faise evidente, pero para afondar na comprensión holística desta práctica educativa, das súas implicacións socioeducativas e da súa conxunción coa arte é preciso descompoñela nas súas catro dimensións, diferenciadas pero intrínseca e necesariamente relacionadas, expoñendo neste epígrafe as potencialidades das prácticas artísticas comunitarias en cada unha delas, logrando así unha definición vinculante dos dous termos e evidenciando as connotacións e a relevancia da Educación Social neste enlace. Unha definición conceptual destas dimensións que axuda á comprender dun xeito holístico esta relación atópase no Anexo 1.

Táboa 1.

Vinculación entre funcións da AC e da Educación Social no ámbito da ASC

Dimensións da ASC	Funcións das profesionais de proxectos de AC ^a	Funcións das educadoras sociais no ámbito de ASC ^b
<i>Educativa</i>	Mediación entre linguaxes artísticas e comunidades	“Mediación cultural para xerar procesos de comunicación e diálogo entre as persoas, as institucións e destas co entorno”
	Fomento da confianza e a motivación	“Desenvolvemento de procesos educativos para o fortalecemento da consciencia crítica, a participación activa e o logro de maiores niveis de autonomía persoal e comunitaria”
	Compromiso continuo con procesos avaliadores	“Deseño, execución e avaliación de proxectos de animación sociocultural tendo en conta as realidades”
<i>Cultural</i>	Compromiso coa igualdade no acceso, no desfrute e na creación cultural	“Fomento da participación democrática e posta en valor das persoas con culturas doutra orixe que conforman as comunidades”
	Traballo en favor do respecto aos bens culturais da comunidade comprendendo a súa diversidade	“Desenvolvemento de procesos socioeducativos e comunitarios que poñan en valor o patrimonio histórico-sociocultural do territorio”
	Comprende e fai comprender a relevancia do desenvolvemento persoal, social e cultural das comunidades	
	Recoñecemento da relevancia das iniciativas comunitarias con base nas disciplinas artísticas en favor da interculturalidade	“Promoción de iniciativas persoais e colectivas que faciliten a transformación de situacións sociais e culturais diversas”
<i>Social</i>	Capacidade de xerar procesos de participación colaborativos e fomentar o intercambio entre as persoas e grupos que conforman a comunidade	“Dinamización e animación da vida comunitaria e das relacións humanas que faciliten a creación de redes de integración, cooperación e solidariedade”
	Mediación entre os intereses da comunidade e a posibilidade para logralos	“Xestión, dirección, coordinación dos recursos, institucións e equipamentos destinados á cultura, ao lecer e ao tempo libre”

Nota. Elaboración propia. ^aVillaronga (2017). ^bColexio de Educadoras e Educadores Sociais de Galicia. (2017).

Dimensión Educativa

Baseándonos nas ideas de Mundet et al. (2015), podemos afirmar que as artes son unha ferramenta pedagóxica exemplar para capacitar ás persoas como autoras do seu propio cambio, comprendendo o dominio das artes como factor clave para o desenvolvemento

integral e o fomento da autonomía das persoas, ao estar estas intrinsecamente ligadas á cultura e polo tanto á vida cotiá das persoas. A creación colectiva do feito artístico posibilita a reformulación da realidade e a comunicación coa comunidade, e a devolución/exposición da mesma garante procesos de asimilación e empoderamento comunitarios que posibiliten a transformación social. Pola súa banda, Moreno (2013) apórtanos matices de como a creatividade, implícita en calquera acción artística, se consolida neste contexto, como un compoñente educativo potente para o empoderamento da poboación e para a transformación das comunidades, aportando unha oportunidade única de toma de conciencia propia, de autocoñecemento e de reflexión crítica conxunta, situándonos na propia comunidade e no mundo mediante a comprensión doutras realidades.

Méndez (2020) introduce as potencialidades de xerar espazos participativos a través da arte, sobre todo en contextos de aprendizaxe non regrados, esta combinación potencia a motivación cidadá eliminando a obrigatoriedade e promovendo as comunidades de interese, onde este nace dende as persoas participantes e non da animadora, o que supón o xermolo de relacións socioeducativas máis horizontais, consolidándose así estes espazos como ambientes fortemente educativos. Nesta relación faise imprescindible abordar a mediación artística, definida por Mundet et al. (2015) como o acompañamento socioeducativo para o desenvolvemento persoal e social a través das diferentes disciplinas artísticas, onde a arte tan só é a ferramenta para facer e coñecer, non unha finalidade en si mesma. Este proceso mediador, implica: por un lado, un aumento do potencial comunicativo das comunidades, promovendo a construción conxunta do pensamento crítico e favorecendo a asimilación dos diferentes valores culturais por parte da cidadanía; e polo outro, configúrase como a ferramenta idónea para o intercambio de saberes e coñecementos, a través da aprendizaxe de diferentes disciplinas artísticas, entre as diferentes persoas e grupos da comunidade e as artistas comunitarias, aumentando deste xeito o potencial educativo das artes.

Dimensión Cultural

Partindo das ideas de Mundet et al. (2015) podemos matizar que a relación entre a dimensión cultural da ASC e arte compréndese ao conxugar as potencialidades imaxinativas e de creación da perspectiva artística cos valores dunha sociedade inclusiva propios da intervención socioeducativa. Esta relación faise evidente ao comprender a cultura como un dereito, tanto no acceso como na creación, propoñendo deste xeito a AC (apoiada nas

máximas da diversidade, da inclusión e da interculturalidade) como unha estratexia para promover a participación cultural da cidadanía, favorecendo a construción conxunta da historia cultural da comunidade mediante a interacción das diferentes identidades culturais existentes na mesma, xerando así un sentimento de pertenza compartido, e potenciando a igualdade en materia de dereitos culturais. Neste sentido, destaca tamén a idea de aproximar a arte á vida cotiá das persoas, devolvendo as representacións e manifestacións artísticas aos barrios, ás rúas, favorecendo a participación, a reflexión e a crítica e comprendendo a arte como un factor potenciador da consecución destes obxectivos relativos á democracia da cultura.

Dimensión Social

Méndez (2020) afirma que a relación entre arte e ASC evoca á idea aristotélica de comunidades, axudando a construílas con base no beneficio social e dun xeito horizontal, atendendo as súas problemáticas sociais e carencias culturais, á vez que se priman os espazos públicos como puntos de encontro e intercambio de ideas, emocións e inquedanzas, favorecendo a democracia cultural posibilitando a igualdade no acceso e na creación cultural da cidadanía. Esta autora comprende as prácticas artísticas comunitarias como promotoras da participación activa e enfatiza o potencial mobilizador destas a través do encontro cidadá apoiado nun proceso dialóxico e reflexivo constante que parte das diferencias das persoas e grupos da comunidade que, mediante a mediación socioeducativa, persegue lograr o procomún. Esta procura do beneficio social sostense en ceder individualmente para construír colectivamente, e é neste aspecto onde as artes toman unha relevancia significativa ao comprender que:

É necesaria a literatura, a música, a pintura, o teatro como medios de manifestación, de relación e recoñecemento, de comunicación a través de linguaxes sensibles que reconstrúen as formas simbólicas culturais e que promoven o dereito á participación e á incidencia política nos territorios. En definitiva, é momento de comprender que facemos parte dunha rede máis ampla, dunha comunidade que se abraza para existir, que recorre a escenarios que contemplan o amor, a educación, o coidado propio e o dos demais, que permita a proximidade e demostre a importancia da vida do outro.
(p.12)

Este discurso encaixa á perfección coa noción de que as artes son promotoras da comunicación (Mundet et al., 2015), ao entender que este aumento comunicativo inflúe positivamente na socialización das persoas e grupos, involucrándoos na comunidade, e fortalece o tecido social da mesma, favorecendo así a construción de ecosistemas colaborativos.

Rey et al. (2017) consolida o papel das artes como movemento contrahexemónico contra a desfuturación das comunidades, este termo é definido como a colonización, por parte da cultura dominante e de masas, do proceso comunitario de imaxinar futuros posibles, espoliando o potencial reivindicativo e revolucionario das clases subversivas. Os enfoques artísticos pois, son a artillaría que posibilita esta loita a través do fomento da creatividade que: por unha banda, capacita ás comunidades para a construción conxunta dunha convivencia intercultural, harmónica e intransixente coas desigualdades e o desequilibrio de poder; e pola outra, facúltaas para que poidan voltar a proxectar colectivamente futuros posibles mediante procesos que integren enfoques horizontais, participativos, autoxestionados e promotores de autonomía.

Participación

A relevancia da arte nos procesos participativos foise facendo evidente na análise das anteriores dimensións, pero é preciso sintetizar esta influencia. Por unha banda, aproximar a arte ás rúas facilita a democratización e a democracia da cultura nas comunidades, facendo que esta sexa máis relevante na vida cotiá das persoas e xerando novas e potenciais oportunidades para a participación cultural activa. Esta participación cultural, a través do compoñente comunicativo que supoñen os procesos artísticos comunitarios, fortalece o tecido social e conecta as persoas co seu entorno, factor que tamén serve de catalizador da participación achegando á cidadanía aos recursos da comunidade e mediando na súa relación (Rey et al., 2017). Neste sentido, a priorización de métodos e técnicas cooperativas que a as prácticas artísticas comunitarias propoñen dende a análise da realidade ate a realización do feito artístico, motivan tamén a participación activa da comunidade. En definitiva, as prácticas artísticas comunitarias como estratexia de intervención promoven a participación en tódalas dimensión da ASC, consolidándose así como un recurso óptimo. Por último, á mediación artística presente en todo este proceso, apórtanos un marco educativo axeitado para construír relacións de horizontalidade entre os diferentes axentes e entidades comunitarias,

artistas e cidadanía, transgredindo a democratización dunha cultura de masas e camiñando cara o colaboracionismo e o assemblearismo para construír unha democracia plena e participada.

Metodoloxía

A presente análise consiste nunha revisión sistemática entendida como unha investigación científica secundaria que analiza estudos –neste caso experiencias– orixinais sobre unha mesma temática para dar resposta ás preguntas de investigación dun xeito claro e conciso, a través desta presentarase unha perspectiva global e fiable do tema estudado, evitando posibles nesgos (Page et al., 2021). Para deseñar a metodoloxía desta investigación dun xeito fundamentado e rigoroso basearémonos no método PRISMA 2020.

Co fin de cumprir coa esixencia deste método, o deseño metodolóxico da presente análise dividirase en varios epígrafes. En primeiro lugar, presentarase as preguntas que guiarán a investigación e os obxectivos a lograr para darlles resposta. Posteriormente, describirase o método de revisión aplicado para a obtención de documentos válidos e valiosos, en función dunha serie de criterios que permitan dar resposta, a través da súa análise, ás devanditas preguntas; neste epígrafe especificáanse con detalle as estratexias e fontes de información empregadas a tal fin, e explicárase o proceso de busca executado. Por último, expoñerase o proceso de análise da información realizado, o cal se poderá ver sintetizado nun sistema de categorías e códigos.

Preguntas e Obxectivos da Investigación

O presente traballo de fin de grao nace da inxuedanza de dar resposta a unha serie de interrogantes con respecto á AC na súa conxunción coa ASC. Estas cuestións son a guía da presente análise e mediante a súa resolución pretendese evidenciar a relevancia desta estratexia para a intervención socioeducativa.

Preguntas de Investigación

- Cal é a relevancia da Arte Comunitaria como estratexia de ASC?
- As experiencias de Arte Comunitaria desenvolvidas teñen presente o coñecemento situado dos contextos nos que se levan acabo?
- Como inflúen estas intervencións nas persoas e na comunidade dos territorios onde se desenvolven?

Arte Comunitaria como estratexia de transformación dende a Educación Social: unha revisión sistemática a través de experiencias

- Cales son as achegas e as limitacións destas experiencias?

Para aterrizar estes interrogantes en retos realizables, cómpre desagregalos en obxectivos de investigación:

Obxectivo Xeral

Delimitar a evidencia científica en torno a Arte Comunitaria como estratexia de ASC a través da análise de experiencias socioeducativas.

Obxectivos Específicos

- OE1. Analizar a presenza das dimensións da ASC nas experiencias de AC.
- OE2. Examinar a influencia da cultura endóxena na expresión artística das experiencias de Arte Comunitaria.
- OE3. Delimitar os impactos no desenvolvemento persoal e comunitario das experiencias de Arte Comunitaria.
- OE4. Analizar as potencialidades e limitacións das experiencias de Arte Comunitaria, desde as perspectivas actuais da Animación Sociocultural.

Método de Revisión

Esta investigación está baseada na adaptación ao ámbito educativo da declaración PRISMA (Sánchez Serrano et al., 2022). Este declaración non se comprende como un dogma, máis ben conforma unha guía de actuación idónea, que debe de ser adaptada ao contexto investigado e as particularidades do Traballo de Fin de Grao, para a realización rigorosa da presente análise. Concrétase nunha revisión sistemática, realizada dun xeito transparente e accesible, e sustentada en catro fases ou procedementos fundamentais: identificar, mediante o establecemento de pautas de busca, tódalas experiencias relevantes publicadas en documentos solventes e rigorosos; seleccionar os documentos en base a criterios de elixibilidade, previamente definidos, que determinen a idoneidade e conveniencia dos mesmos; analizar e avaliar de forma sistemática a información obtida, en función de parámetros relevantes que permitan dar resposta aos obxectivos formulados; e sintetizar dun xeito claro e conciso a evidencia, presentando e interpretando os resultados obtidos de maneira estruturada, obxectiva e comprensible.

Estratexias de Procura e Fontes de Información

Para levar a cabo a tarefa proposta para este epígrafe realizouse unha busca en bases de datos electrónicas –Google Académico, Dialnet e Redalyc–, delimitouse un intervalo temporal, cribáronse lingüisticamente os resultados, e empregáronse descritores para perfilar a busca de evidencias. Esta última ferramenta, tal e como afirman Sánchez Serrano et al. (2022) posibilita obter “resultados sólidos que nos permitan analizar estudos [ou experiencias] que vaian en sintonía co obxecto de interese” (p. 57). Con todo, tamén se peneiraron os resultados aplicando unha análise ao resumo e ás palabras chave dos documentos, para comprobar si concordaban cos criterios de elixibilidade que se expoñerán a continuación.

Para realizar esta procura, e apoiándonos na técnica da indización, xeráronse ecuacións booleanas combinando os descritores “animación sociocultural”, “arte comunitaria”, “experiencia” e “intervención” entre si, a través do operador lóxico “AND”, e empregando o operador “OR” para buscar sinónimos entre os dous últimos descritores. Con todo, inicialmente formulouse unha única ecuación booleana (“animación sociocultural” AND “arte comunitario” AND “experiencia” OR “intervención”) que outorgou 105 resultados en Google Académico, 4 en Redalyc e 1 en Dialnet. Debido á falta de resultados nas últimas dúas bases de datos decidiuse ampliar a busca, eliminando os termos menos descritivos, obtendo unha nova ecuación (“animación sociocultural” AND “arte comunitario”), obtendo así 5 resultados en Redalyc e 1 en Dialnet. Compreendendo a escaseza de resultado nesta última base de datos decidiuse prescindir das comiñas, ampliando aínda máis a busca e obtendo unha nova ecuación (animación sociocultural AND arte comunitario) obtendo 4 documentos en Dialnet, esta ecuación tamén se aplicou en Redalyc pero os resultados (17.318) non se axustaban ao criterios de elixibilidade. Para completar o proceso, realizamos buscas nos diferentes idiomas cooficiais do estado, traducindo a cada unha das linguas as ecuacións booleanas descritas para cada buscador, só obtendo resultados para unha delas en Google Académico (“animación sociocultural” AND “art comunitari”), a cal verteu 25 resultados.

Unha vez aplicados os filtros de data de publicación e idioma, os resultados obtidos foron os seguintes: Google Académico, 72 resultados en español e 11 en catalán; 3 resultados en Redalyc e outros 3 en Dialnet. Comprobouse que non existira ningún documento duplicado, aplicáronse os demais criterios de elixibilidade –expostos no seguinte epígrafe– e analizáronse a través da lectura crítica dos resumos, dando como resultado a exclusión de 68 documentos.

Os restantes artigos foron analizados a texto completo, obtendo 9 documentos válidos. Cabe mencionar que analizando estes textos recuperouse unha experiencia da bibliografía dun deles, que foi integrada na presente investigación, polo que finalmente obtivéronse 10 documentos válidos. Todo este proceso está sintetizado e visualmente exposto no Diagrama de Fluxo que conforma o Anexo 2.

Táboa 2.

Resultados por base de datos

Base de Datos	Sen Filtros	Con Filtros
<i>Google académico</i>	130	83
<i>Dialnet</i>	4	3
<i>Redalyc</i>	5	3

Nota. Elaboración propia.

Criterios de Elixibilidade

Coa finalidade de orientar a busca a dar resposta ás preguntas de investigación xa referidas ao inicio deste epígrafe, propuxéronse unha serie de criterios de elixibilidade que se foron reaxustando ao longo do proceso de procura ate obter como resultado os seguintes criterios de inclusión e exclusión.

Inclusión

- Que estean indexados en Google académico ou Dialnet.
- Artigos, informes e outros textos publicados nos últimos 10 anos (2014/2024).
- Publicados en español ou lingua cooficial do estado español.
- Que sexan de acceso aberto.
- Que teñan presente elementos chave da ASC no seu contido.
- Que sexan ou analicen experiencias rematadas.

Exclusión

- Teses, TFG e TFM.
- Publicado noutro idioma.
- Experiencias que non contemplan a Arte Comunitaria como estratexia socioeducativa vinculada á ASC.
- Experiencias inseridas exclusivamente na educación regrada sen perspectiva comunitaria.

Selección e Síntese de Resultados

Logo de ter seleccionados os resultados, procedeuse a analizar metódica e sistematicamente os documentos obtidos a través da súa lectura, atendendo a unha serie de criterios conducentes a sistematizar a información recollida. Estes criterios divídense en dúas vertentes: a metodolóxica, na cal se perfilan os textos en base á natureza dos seus datos (cuantitativa, cualitativa ou mixta) e á tipoloxía dos documentos (informe, monografía, artigo, memoria...); e a substantiva, atendendo á súa localización (temporal e xeográfica), á súa denominación e ao obxectivo xeral da intervención (Sánchez Serrano et al., 2022). Estas vertentes serán empregadas como padrón para a táboa que conforma o Anexo 3, co fin de sistematizar e sintetizar os resultados obtidos.

Con todo, e previo á análise da información realizouse a interpretación dos resultados, recollendo as conexións e diverxencias entre as informacións recollidas, tendo como base o marco teórico definido no presente traballo. Para este labor, vinculáronse as particularidades das experiencias analizadas, entre elas, e aproximáronse ao paradigma teórico exposto, realizando reflexións, matices e hipóteses que permitiron artellar teoría e práctica ao redor da AC e ASC.

Análise da Información

Tras seleccionar os resultados e coa intención de dar resposta ás preguntas de investigación e cumprir cos obxectivos propostos procedeuse a realizar unha análise crítica da información. A tal fin, e en consonancia co exposto por Sánchez Serrano et al. (2022), cómpre ter en consideración a decisión fundamentada da parte investigadora de ter deixado fóra deste estudo unha cantidade indefinida de artigos e outros documentos por non axustarse con total idoneidade ao obxecto do mesmo. É precisamente esta consciencia, o motivo que impulsou a creación dun sistema de categorías e códigos que permita ratificar que a mostra definitiva da resposta ás preguntas de investigación e conduce á consecución dos obxectivos (Táboa 3). O deseño deste mecanismo está fundamentado na base teórica da presente investigación e atende a cuestións fundamentais, que deben estar presentes nas experiencias analizadas, con respecto á ASC, á influencia da cultura endóxena, aos impactos, potencialidades e limitacións das intervencións.

Táboa 3.

Sistema de categorías e códigos

Categorías	Códigos	Definición
<i>Animación Sociocultural</i>	Concepto	Identificar a presenza e a relevancia desta práctica educativa
	Dimensións	Descubrir e determinar a relevancia das súas dimensións
<i>Cultura endóxena</i>	Coñecementos situados	Determinar o respecto e a posta en valor da cultura endóxena na intervención
	Interculturalidade	Indagar se as intervencións favorecen a presenza e respectan tódalas culturas do territorio
<i>Impactos</i>	Persoais	Coñecer a influencia das experiencias no desenvolvemento persoal da cidadanía
	Comunitarios	Coñecer a influencia das experiencias no desenvolvemento integral das comunidades
<i>Experiencias</i>	Potencialidades	Recoller as principais potencialidades das experiencias analizadas
	Limitacións	Recoller as principais limitacións das experiencias analizadas

Nota. Elaboración propia.

Análise de Resultados

A continuación, e tras a lectura crítica dos documentos seleccionados preséntase a análise das experiencias socioeducativas de arte comunitaria expoñendo os principais resultados en función das categorías e códigos previamente expostos.

Animación Sociocultural

Neste epígrafe darase resposta ao OE1, determinando a presenza e a relevancia da ASC e das súas dimensións nas experiencias analizadas. A modo de síntese dos resultados, podemos concretar que a presenza das dimensións da ASC é observable en todas as experiencias, destacando a cultural por ser condición *sine qua non* ao tratarse de iniciativas de AC. Contémplase tamén como a participación activa da cidadanía é un factor omnipresente en todas elas, determinándose que o nivel prioritario é o proxectivo.

Concepto e Dimensións

Atendendo ao concepto de ASC, as experiencias analizadas inciden en diversas características e enfoques, que se expoñen a continuación.

A **E1 e E2**, centradas no desenvolvemento de prácticas relacionadas co Teatro Social, nas cidades de Barcelona e Murcia respectivamente, conciben a ASC como un conxunto de accións educativas e culturais, entendidas dende a transversalidade, que permiten: concienciar ás persoas sobre o estado da súa comunidade; fomentar a autoxestión e autoorganización para que sexan elas as que tomen decisións e aporten solucións ás súas propias casuísticas; recoñecer o seu papel activo en canto á execución dos seus dereitos culturais e na vida comunitaria, promovendo a democracia cultural e a participación política, entendida esta última como a promoción dunha democracia real que vai máis alá do voto; e cuxo fin último é a transformación tanto individual como comunitaria. A **E1** aporta a necesidade de promover valores positivos e o imperativo de construír ditas accións dende a cooperación interdisciplinaria entre comunidade, artistas e educadoras, pola súa banda a **E2** sustenta a relevancia dun enfoque intercultural que integre todas as culturas do territorio e polo tanto sexa inclusiva.

Con respecto a estas experiencias, podemos observar como a dimensión *educativa* está presente na promoción da autoorganización como elemento subversivo, na mediación artística entre artista e comunidade, así como na necesidade de prover á cidadanía de contactos con institucións, asociacións ou outras entidades que impulsen procesos artísticos. A dimensión *cultural* é exposta a través da creación colaborativa da peza teatral, dende o momento da súa concepción á interpretación, respecto aos dereitos culturais. Se facemos referencia á dimensión *social*, destacamos o interese polas políticas culturais destas experiencias propoñendo unha acción combativa, co fin de superar os constrinximentos culturais clásicos da función teatral, na que o “público” ten un papel pasivo.

Por outra banda, centrándonos na **E3**, cuxa intencionalidade é o desenvolvemento dun taller de arte comunitario nunha prisión do municipio de Navalcarnero (Madrid), discernimos que a súa perspectiva de ASC está centrada en favorecer un clima de confianza e na construción de relacións de horizontalidade entre e cos participantes da acción, xerando así un espazo seguro para a liberdade de expresión, o diálogo e o respecto, facendo evidente a necesidade de mediación socioeducativa e de resolución de conflitos. Ditos espazos, e polo tanto dita acción, promoven a experimentación de diferentes formas de autocoñecemento, relación e creación artística, xerando empoderamento, desenvolvemento e toma de conciencia nas persoas que participan.

Nesta experiencia podemos ver que as dimensións centrais da acción son a *educativa* e a *social*, evidenciándose a influencia da educativa ao comprender que se procura xerar un ambiente horizontal e dialóxico que beba dos intereses propios para propoñer a acción promovendo a participación proxectiva, e na visita de diferentes artistas ao centro, servindo a acción educativa para conectar artista e prisión e capacitar en habilidades artísticas ás participantes. A dimensión social pola súa banda, é apreciable na reconstrución do espazo carcerario nun lugar de encontro, no cal se xeran relacións con pares de xeito seguro e mediado socioeducativamente, promovendo o sentimento de pertenza ao grupo e aportando ferramentas de resolución de conflitos. Nesta experiencia a dimensión *cultural* vese limitada aos muros da prisión e aos da propia intervención, xa que as persoas que habitan dentro deles non teñen un pasado común nin compartido, e a acción non se encamiña a promover a interculturalidade existente.

En canto ás experiencias que vinculan a súa acción coa educación regrada (**E4, E5 e E6** –todas desenvolvidas en América Latina–), propoñen un cambio educativo baseado na ASC, que é entendida como acompañamento, intervención e conxunto de accións que promoven a transformación e desenvolvemento persoal, social e comunitario dun territorio, mediante a participación activa das persoas, entidades e axentes que conforman dita comunidade. Perséguese o procomún e o benestar comunitario a través do traballo colaborativo de carácter interdisciplinario, intercultural e interxeracional, favorecendo un pensamento crítico, xerando novas formas de interactuar. Estas capacitan á cidadanía como axente activo no desenvolvemento da súa comunidade dende os seus aportes artísticos, culturais e de articulación social, e confórmanse como ferramenta para o cumprimento de dereitos (humanos, culturais e ambientais). Ambas experiencias apuntan a capacidade de inserción laboral da ASC a través da capacitación nas artes, e ademáis a **E6** matiza a relevancia de estratexias de ASC para a participación libre, crítica e creativa da cidadanía na transformación social.

Nestas experiencias destacan a dimensión *cultural* e *educativa* das intervencións xa que nelas as diferentes disciplinas artísticas e a súa capacitación permiten analizar criticamente e expresar as problemáticas propias dos contextos, brindando servizos e mobilizando intereses para alentar a autonomía e autoxestión das participantes e que sexan elas quen propoñan a acción conducente á mellora das súas condicións de vida, construíndo dende, con e para a comunidade e xerando así sentimento de pertenza ao seu territorio. A

dimensión *cultural* evidénciase no achegamento da arte ás persoas, entendendo que a cultura forma parte do día a día das mesmas e que é necesario para vivir en comunidade. Compréndese a arte como a das culturas populares, como acción contrahexemónica e subversiva para lograr un cambio a nivel persoal, comunitario e social. A dimensión *social* queda relegada a facilitar dito cambio e a propoñer valores positivos nos que apoialo, pero non se fan propostas que favorezan a comunicación ou as relacións humanas.

Por último, as experiencias ligadas á educación non regrada (**E7, E8, E9 e E10**), levadas a cabo por entidades do terceiro sector e por unha universidade a través dun proxecto de ApS –**E8**–, comprenden a ASC como intervención socioeducativa crítica e proceso de ensino-aprendizaxe que promove a participación activa e proxectiva das participantes, xa que non só forman parte das actividades, senón que tamén inflúen e co-deseñan os procesos, fomentando a autonomía e o empoderamento, permitindo que os individuos se convertan en axentes de cambio dentro das súas comunidades. Búscase o apoderamento do espazo público como escenario de intervención, promovendo a inclusión e a cohesión comunitaria, facilitando o acceso, sen constrinximentos á acción socioeducativa, transformando lugares comúns e resignificándoos como contornas de aprendizaxe. Todas estas experiencias comparten unha visión común centrada na promoción do pensamento crítico e o desenvolvemento de habilidades, o compromiso coa inclusión e a interdisciplinariedade, e a autoxestión orientada á transformación social. Estes elementos, interrelacionados, forman a base dunha concepción de ASC que procura empoderar ás persoas e as comunidades, promovendo cambios significativos e sostibles na sociedade.

Nestas últimas experiencias é onde atopamos maior relevancia das tres dimensións que conforman a ASC e da participación como elemento chave. En canto a dimensión *educativa*, apreciamos a mobilización, proporción e xestión de medios co fin de promover o crecemento persoal e o desenvolvemento crítico da comunidade, promocionando a acción autoxestionada dende a educación non regrada, construíndo espazos horizontais, cooperativos e democráticos de aprendizaxe, encontro e creación en, coa e para a comunidade, evitando constrinximentos de idade mediante unha intervención interxeracional, e favorecendo a participación proxectiva da cidadanía. En canto á dimensión *cultural*, podemos observar como se fomenta unha creación colectiva libre e imaxinativa de obxectos artísticos, simbólicos e identitarios respectando as culturas e identidades propias do territorio. Ao atender á dimensión *social*, podemos percibir que estas experiencias pretenden

fortalecer lazos e vínculos comunitarios promovendo espazos dialóxicos de intercambio de saberes, encontro e convivencia, para atender ás particularidades e necesidades de cada persoa, grupo ou colectivo a través da mediación socioeducativa, propoñendo alternativas de resolución de conflitos e traballando colaborativamente e cooperativamente para construír un ambiente relacional axeitado e mellorar as condicións de vida da comunidade. Por último e no referido á *participación* apréciase a bondade de camiñar cara a metaparticipación, mais o nivel prioritario é o proxectivo, no cal as participantes asumen un rol activo como actrices do seu propio cambio, pero sen chegar a ser as autoras do mesmo.

Finalmente e a modo de síntese, preséntense as dimensións da Animación Sociocultural que prioritariamente están presentes nas experiencias analizadas, incluíndo tamén a participación como elemento fundamental para a implicación activa das persoas. Unha análise ampliada das experiencias segundo estas dimensións recollese no Anexo 4.

Táboa 4.

Dimensións prioritarias da ASC nas experiencias socioeducativas analizadas

Dimensións ASC	Experiencias	Contidos
<i>Educativa</i>	E1, E2, E3, E4, E5, E6, E7, E8, E9, E10	Capacidades creativas, capacitación para a toma de decisións, aprendizaxe mutua, pensamento crítico
<i>Cultural</i>	E1, E2, E4, E5, E6, E7, E8, E9, E10	Democracia cultural, expresión artística dos intereses propios, diversidade artística, diálogo intercultural
<i>Social</i>	E1, E2, E3, E4, E7, E8, E9, E10	Integración na comunidade a través da arte, transformación comunitaria, espazos de encontro
<i>Participación</i>	E7, E8, E9, E10	Traballo en grupo, liderado, espazos de cooperación e convivencia, autoxestión, autoorganización

Nota. Elaboración propia.

Cultura Endóxena

Atendemos agora aos códigos *Coñecementos situados* e *Interculturalidade*. Tras a análise da súa presenza e relevancia nas diferentes experiencias, expoñerémolos dunha maneira conxunta ao entender que ambos están intrinsecamente vinculados baixo unha condición de indivisibilidade. Con este epígrafe daremos resposta ao OE2, aportando evidencias do súa influencia nas intervencións socioeducativas.

Coñecementos Situados e Interculturalidade

Podemos observar como **E1** e **E2** fan referencia á creación de accións teatrais, dende a programación dos propios teatros e de entidades culturais respectivamente, que atendan aos saberes comúns e compartidos e á integración dun enfoque intercultural co fin de xerar propostas incluíntes, representativas e transformadoras. A **E1** propón a integración do tecido social na propia programación dos teatros da cidade, mentres que a **E2**, propón un enfoque educativo fóra do circuíto teatral clásico e que supere as barreiras da academia mediante a reflexión crítica e colaborativa do contexto, integrándose en entidades do terceiro sector da cidade, depositando o capital de coñecemento na cidadanía ao ser quen, dende una óptica etnográfica e experiencial, posúe os saberes referentes á súa propia comunidade. Por outra banda, esta última experiencia concibe a infancia como etapa crucial e as artes comunitarias mediadas pola ASC –concibidos estes dous conceptos como indivisibles polo presente traballo– como ferramenta fundamental para a construción dunha realidade intercultural. Neste sentido, entende tamén a interxeracionalidade como factor indispensable para respectar os coñecementos situados dun territorio, considerando que a conxugación das vivencias, experiencias e representacións culturais entre persoas de diferentes idades e de diferentes procedencias son a chave do empoderamento comunitario.

Pola súa banda, a **E3** tan só fai referencia na súa metodoloxía á reflexión-acción-reflexión para propoñer un obradoiro de expresión artística, respectando os intereses das participantes para construír as posibilidades de expresalos artisticamente. Neste sentido apréciase unha intención de aplicar esta metodoloxía no desenvolvemento do obradoiro pero afirmase que non sempre é posible. Polo tanto, considérase que dita experiencia non deixa claro o respecto aos saberes situados das participantes e conclúese que existe unha falta de interese por representar a diversidade cultural da prisión.

Para a análise desta temática cómpre analizar a **E4** e a **E8** dun xeito conxunto ao comprender as súas similitudes en canto á concepción da cultura endóxena, priorizando o coñecemento situado fronte á interculturalidade, para o desenvolvemento das prácticas artísticas comunitarias, aínda que a primeira está vencellada ao ensino regrado e a segunda ao terceiro sector. Ambas comprenden o contexto como lugar de onde xorden as ideas para a intervención, concibíndoo como lugar de convivencia, de experiencias e de saberes, que aporta información sobre as diferentes identidades culturais, as costumes, as prácticas e os

comportamentos culturais dende as persoas que o habitan. Tamén propoñen espazos dialóxicos e horizontais que, mediante a mediación socioeducativa dende unha mirada interdisciplinaria, promoven o intercambio e interconexión de saberes, coñecementos, demandas e recursos para deseñar conxuntamente intervencións incluíntes e integradas, cuxo resultado artístico sexa recoñecido e compartido por toda a cidadanía. Na **E4** esta perspectiva vese reflectida na creación de produtos artísticos por parte do alumnado de arte vinculados con problemáticas reais.

Pola súa banda a **E8** promove a mediación de conflitos, entendidos como un elemento positivo e necesario para a convivencia, que atende ás diverxencias como o punto de partida para a construción conxunta de solucións, na procura do procomún e o entendemento. Cabe concluír que se entende que a concepción destas dúas experiencias inclúen a interculturalidade dun xeito transversal pero non se profunda na súa posta en valor ante a hexemonía e globalización cultural imperante.

As seguintes experiencias (**E5** e **E6**) tamén comparten concepción, pero dándolle prioridade a interculturalidade fronte ao coñecemento situado. Estas comprenden que as manifestacións artísticas responden á estética particular de cada cultura e recoñécese a cultura fóra dos constrinximentos da dicotomía elitista-popular, reivindicando as artes en igualdade e promovendo o diálogo intercultural poñendo de manifesto o valor da diversidade cultural, mediante un proceso mediado que permita o autocoñecemento e o coñecemento mutuo. Debemos concluír esta análise precisando que aínda que estas experiencias se centren na interculturalidade podemos apreciar como o coñecemento situado está tamén presente, por exemplo: na **E5** mediante a construción colaborativamente da intervención dende a base, dende a experiencia, capacitando á cidadanía como autora da súa propia obra; e na **E6**, mediante o recoñecemento e valoración da propia historia e dos coñecementos populares ancestrais da comunidade, propoñendo a apropiación do espazo público como o lenzo onde a cidadanía exprese as súas culturas, recuperando expresións artísticas que foron mermadas pola conflitividade en Guatemala, país no cal se sitúa dita intervención.

Por último, a **E7**, **E9** e **E10**, inclúen e valorizan a diversidade cultural e os coñecementos situados das participantes, concibindo a interculturalidade como contribución para a construción de identidades colectivas dentro dunha comunidade. Para chegar a isto, as experiencias promoven a participación proxectiva da cidadanía, facéndoa partícipe non só do proceso de creación artística senón en toda a intervención, incluíndo a creación espazos, e a

Arte Comunitaria como estratexia de transformación dende a Educación Social: unha revisión sistemática a través de experiencias

definición dos contidos e normas, mediante procesos dialóxicos horizontais. Na **E7**, resalta a concepción das participantes como intelectuais ao ser portadoras de coñecemento en base ás súas vivencias; na **E9** enfatízase a necesidade de xerar procesos educativos que conecten coas experiencias e saberes pasados, contextualizando e facendo significativo os procesos de ensino-aprendizaxe. Por último, a **E10** favorece a unha contorna de aprendizaxe que integra a persoas de diferentes idades e orixes dentro do grupo motor, o cal mediante a mediación artística constrúe a súa propia proposta.

Táboa 5.

Relevancia da cultura endóxena nas experiencias socioeducativas

Cultura endóxena	Experiencias	Contidos
<i>Coñecemento situado/ Interculturalidade</i>	E1, E2	Integración dun enfoque intercultural co fin de xerar propostas transformadoras.
	E3	Escasa atención á diversidade cultural, sen aclarar o papel dos saberes situados das participantes.
	E4, E8	Prioridade do coñecemento situado fronte á interculturalidade. Inclusión da interculturalidade de forma transversal, sen afondar na súa posta en valor ante a globalización cultural imperante.
	E5, E6	Prioridade da interculturalidade fronte ao coñecemento situado. Promoción da cultura fóra da dicotomía elitista-popular, das artes en igualdade e do diálogo intercultural
	E7, E9, E10	Relevancia da diversidade cultural e dos coñecementos situados das participantes. Participación proxectiva da cidadanía, facéndoa partícipe de toda a intervención artística mediante procesos dialóxicos horizontais.

Nota. Elaboración propia.

Impactos

Tendo en consideración os epígrafes anteriores, procedemos agora a presentar os impactos das devanditas experiencias. Atendendo a quen beneficien os mesmos, propóñense tres categorías: comunitarios, persoais e educativos. A presentación destes resultados da resposta ao EO3, determinando o nivel de repercusión das diferentes intervencións no territorio no que foron levadas a termo.

Comunitarios

Entre os impactos a nivel comunitario das diferentes experiencias destaca a AC como ferramenta para desenvolver ecosistemas colaborativos, presente: na **E1** mediante o fortalecemento dos lazos entre as diferentes entidades e organizacións dos barrios, os centros educativos, os teatros, as artistas locais e a cidadanía; na **E5** xa que a entidade forma parte do

consello escolar de desenvolvemento do centro xunto co cal desenvolve a intervención, tendo como responsabilidade favorecer os vínculos entre a escola, as entidades do terceiro sector e as líderes comunitarias presentes na comunidade; na **E8** a través do aumento da calidade do tecido social e comunitario no barrio no que se insire; e por último na **E10**, mediante o reforzo dos lazos de confianza entre participantes e as diferentes axentes do territorio. Outro dos impactos comunitarios detectados foi a AC como catalizador de novas experiencias e alcances, visible: na **E1** a través da presentación de obras de teatro colaborativas en festivais culturais, xornadas e foros sobre as artes escénicas aplicadas e inclusión social; na **E9** pola influencia noutras organizacións para desenvolver propostas de AC; nas **E3**, **E6** e **E7** ao evidenciar como xorden asociacións ou grupos informais que promoven iniciativas culturais ligadas á súas comunidades dende persoas participantes en ditas experiencias.

Por outra banda, detectouse a potencialidade da AC como ferramenta cidadá para reapropiar e reconfigurar o espazo público, isto é apreciable: na **E1**, ao ocupar o barrio no cal se insire e reconvertelo nun espazo educativo que xere e mostre a historia e a realidade colectiva das persoas que o habitan; a **E4** e a **E8** sosteñen que esta ocupación é fundamental para a construción ou recuperación das diferentes identidades colectivas da comunidade, expoñendo no espazo público a memoria e a experiencia, a través da arte, da propia comunidade; por último, na **E7** favorécese o respecto á comunidade e ao dito espazo dende esta perspectiva resignificante. O último dos impactos comunitarios detectados foi a comprensión da AC como ferramenta de reivindicación e subversión, esta óptica aprecíase na **E2**, **E3** e na **E7** como medio de expresión do descontento da cidadanía coa situación actual e como instrumento para a autorganización e a construción colectiva de solucións ante ditas problemáticas.

Persoais

A través da análise destas experiencias tamén puidemos observar varios impactos a nivel persoal nas participantes das mesmas, estes foron agrupados en tres categorías, en primeiro lugar a referente á potencialidade da AC de favorecer o autocoñecemento, autoconciencia e como potenciadora da autoestima, presente na **E5**, **E7**, **E8** e **E9**. Por outra banda, obsérvase como estas prácticas favoreceron a conciencia crítica das persoas participantes e aumentaron a súa capacidade de expresarse libremente, tanto artisticamente como comunicando ideas e opinións mediante a escoita activa e sen xuízos por parte das

profesionais, estes impactos son observables na **E3**, **E5**, **E6**, **E7** e **E9**. A última categoría fai referencia ao desenvolvemento, potenciación e recoñecemento de habilidades e coñecementos que se deu ao longo da intervención, promovendo a autonomía, a confianza e o empoderamento, este último impacto apreciase na **E3**, **E5** e **E9**. Para finalizar este subapartado cabe mencionar algúns impactos a nivel persoal que se escapan destas categorías, pola súa banda a **E2** aporta a concepción da AC como vía de escape dos problemas das participantes e a **E9** reporta impactos positivos no plano da afectividade, identificando sentimentos e potenciando a súa expresión a través da arte.

Educativos

Para pechar o presente epígrafe debemos facer fincapé na identificación de algúns impactos educativos, non contemplados no apartado metodolóxico desta investigación, pero relevantes para comprender holisticamente as potencialidades da AC como ferramenta para a ASC. Estes impactos están vinculados principalmente ás experiencias que manteñen unha relación máis estreita coa educación regrada xa que introduciron cambios organizativos e relacionais nestes procesos de ensino-aprendizaxe. En primeiro lugar, a entidade que desenvolve a **E6** fíxose valer dos seu anos de experiencia en canto ao deseño e implementación de accións vencelladas ás artes comunitarias e á animación e xestión sociocultural para solicitar e obter a acreditación, por parte dunha universidade guatemalteca, de catro diplomaturas baseadas neste enfoque. Centrámonos na diplomatura en Educación Lúdica e Expresión Artística xa que a través dela deseñouse colaborativamente un novo currículo formativo para dar resposta a unha reforma educativa que incluía o ocio e a creatividade como pedagogías. A aplicación deste currículo na educación regrada tivo como resultados a mellora da creatividade, o aumento do potencial imaxinativo e inventivo e a promoción da participación nas estudantes, á vez que promoveu a apertura dos centros educativos como espazos comunitarios e de expresión artística. A **E5** pola súa banda, acreditou un currículo de ASC como proceso formativo enmarcado na educación non regrada, que posibilitou o intercambio e a conxunción cun centro escolar, aumentando a apertura da escola á comunidade e vinculando aos diferentes axentes do territorio. Pola súa banda a **E8** integrou, mediante un proxecto de ApS colaborativo entre dúas universidades fronteirizas entre México e Estados Unidos, a promoción do diálogo bidireccional e horizontal como metodoloxía dentro do proceso de ensino-aprendizaxe. Por último, a **E9** levada a cabo por

Arte Comunitaria como estratexia de transformación dende a Educación Social: unha revisión sistemática a través de experiencias

unha entidade do terceiro sector especializada en educación artística e ASC, propón a AC como ferramenta que permite identificar necesidades nas participantes a fin de intervir socioeducativamente en base a estas.

Táboa 6.

Impactos detectados nas experiencias socioeducativas analizadas

Impactos	Categorías	Experiencias	Contidos
<i>Comunitarios</i>	Ecosistema Colaborativo	E1, E5, E8, E10	Fortalecemento dos vínculos comunitarios entre os diferentes axentes culturais, cidadás e educativos.
	Novas Experiencias e Alcance	E1, E3, E6, E7, E9	Xeración de iniciativas culturais por parte das participantes e repercusión das experiencias en diferentes ámbitos.
	Reapropiación de Espazos	E1, E4, E7, E8	Ocupación do espazo público con expresións artísticas colectivas.
	Reivindicación	E2, E3, E7	Oportunidade para manifestar malestares e para procurar solucións conxuntas.
<i>Persoais</i>	Autocoñecemento e Autoestima	E5, E7, E8, E9	Favorece a autoconciencia e o autocoñecemento e promove a autoestima das participantes.
	Conciencia Crítica e Libre Expresión	E3, E5, E6, E7, E9	Expresión libre, crítica e en igualdade de condicións mediante a escoita activa e sen xuízos.
	Habilidades e Coñecementos	E3, E5, E9	Recoñecemento de habilidades e coñecementos propios e capacitación de outros novos.
<i>Educativos</i>	Formación	E5, E6	Creación colectiva dun currículo educativo, potenciando a creatividade, imaxinación e a apertura das escolas á comunidade.
	Proceso de Intervención	E8	Diálogo bidireccional e horizontal como metodoloxía educativa.
		E9	Detección de necesidades socioeducativas.

Nota. Elaboración propia.

Experiencias

Por último, neste epígrafe daremos resposta ao OE4 determinando as principais limitacións e potencialidades das experiencias de AC dende a perspectiva de ASC, determinando así a súa relevancia como estratexia de intervención socioeducativa.

Potencialidades

Con respecto ás potencialidades das experiencias analizadas resalta a relevancia da interdisciplinabilidade, a transversalidade e a colaboración con diferentes axentes presentes no territorio como administracións, artistas, centros escolares e entidades do terceiro sector, isto evidenciase na **E4, E5, E6, E8 e E9**, permitindo unha intervención integral e holística que

reforce o tecido social e comunitario. Pola súa banda a **E5**, **E6** e **E9**, potencian este efecto establecendo tamén relacións con experiencias, profesionais e persoas voluntarias de outras nacionalidades, multiplicando así os seus impactos e fomentando a visibilidade de accións de AC.

É de rigor mencionar que a **E2** e a **E6** potencian a acción educativa e transformadora introducindo outras pedagogías complementarias na súa intervención socioeducativa, tales como a Pedagogía do Oprimido e a Educación Popular respectivamente. Outra das potencialidades detectadas –compartida polas **E5** e **E6**– fai referencia á acreditación e certificación dos procesos de ensino-aprendizaxe baseados na AC e na ASC mediante dous procesos diferenciados: a primeira delas, situada en Honduras, acredita a súa proposta mediante a comisión nacional de educación non regrada, mentres que a segunda, situada en Guatemala, formalizou o proceso mediante unha universidade do seu sistema educativo, introducindo catro diplomaturas con esta perspectiva na educación regrada do país. Este proceso de acreditación, tivo como repercusión a sistematización, a mellora dos procesos avaliadores e o aumento da valoración social de ambas experiencias. Pola súa banda a **E8** refire a heteroxeneidade e a multiculturalidade da comunidade na que se insire como factor que potencia dita intervención, aportando diversidade á mesma.

Limitacións

Atendendo agora ás limitacións detectadas nas diferentes experiencias, atopámonos por unha banda cunha xestión administrativa que non integra o enfoque comunitario nas políticas culturais, dando como resultado a escaseza de espazos de intercambio de coñecementos e de cooperación, o que dificulta a proxección da **E1** e da **E5**. En relación a esta limitación xorde a inestabilidade das experiencias, resultando en accións con escasa continuidade temporal, con falta de medios e de recursos económicos para desenvolver axeitadamente a intervención; feito é observable na **E2**, **E3**, **E5** e **E6**.

Por outra banda, os factores de vulnerabilidade de carácter socioeconómico e sociohistórico das comunidades nas que se formulan as intervencións tamén inflúen negativamente nas mesmas, facéndose evidentes na **E8**, ao reflectir que unha crise industrial no territorio no que se desenvolve xerou condicións de precariedade laboral, abandono, deterioro da contorna e marxinación; efectos que repercuten negativa e directamente no desenvolvemento cultural da comunidade. Estes factores tamén inflúen na **E6** xa que a

intervención lévase a cabo nun territorio enmarcado nunha situación de postconflictividade e marcado polo xenocidio, o que deriva nun proceso de borrado na memoria colectiva dos pobos afectados e á devastación cultural. Outra das limitacións descubertas tras a presente análise é a da estigmatización da cultura e os prexuízos en relación á arte que son observables na E5 e na E7. Por último a E7, E9 e E10 evidencian a falta de sistematización xeneralizada nas practicas de AC, repercutindo negativamente nos procesos de avaliación e de investigación conducentes á mellora e á xeración de coñecemento sobre esta estratexia de ASC.

Conclusións

Para pechar a presente investigación realízase unha comparativa entre os principais resultados expostos no epígrafe anterior e os contidos conceptuais abordados no marco teórico, aportando –a modo de conclusións– unha reflexión despois de cada analoxía. Con isto, daremos resposta ás preguntas de investigación e aos obxectivos formulados e remataremos cunha consideración xeral sobre as contribucións deste traballo ao desenvolvemento persoal e profesional no marco da Educación Social e cunha proposta proxectiva sobre as implicacións da Arte Comunitaria como estratexia de intervención socioeducativa, enmarcada no ámbito da Animación Sociocultural.

En primeiro lugar, atendendo á presenza da ASC, das súas dimensións, e da cultura endóxena en tódalas experiencias analizadas, e dando resposta así ao OE1 e ao OE2, podemos observar a pertinencia desta práctica educativa (Viché, 1999) como: motor da participación activa da cidadanía; promotora de iniciativas que parten dos intereses, saberes e necesidades de cada comunidade en concreto; xeradora de espazos dialóxicos horizontais que permiten a expresión libre e sen xuízos dos sentires e inquedanzas das persoas, grupos e colectivos do territorio, aumentando as posibilidades democráticas das mesmas e posibilitando a construción colectiva do procomún; tecedora de redes interdisciplinarias que enriquecen o tecido asociativo, aumentando e mellorando a oferta socioeducativa e cultural; favorecen relacións igualitarias e inclusiva; e capacitadora de coñecementos e habilidades individual e colectivamente. Consecuentemente, visualizamos como a AC se conxuga con esta práctica para incrementar as súas potencialidades mediante a aportación de enfoques artísticos que melloran a creatividade, a comunicación, a expresión simbólica e fortalecer as identidades comunitarias, configurándose como unha ferramenta valiosa para garantir a democracia cultural.

Estes resultados xerais, que aportan evidencias das potencialidades das prácticas artísticas comunitarias como unha estratexia válida e potente de ASC, vincúlase co exposto por Morgan (1995) e Méndez (2020 e 2021), as cales xa expresaban dun xeito conceptual as vantaxes recollidas nestas estratexia socioeducativa. Con todo, e dando unha resposta clara e concisa ao OE1, pódese afirmar que a presente análise mostra como a AC se consolida como promotora dos procesos socioeducativos presentes na experiencias analizadas. Do mesmo xeito, pero atendendo agora ao OE2, podemos afirmar que a AC fortalece a presenza da cultura endóxena en ditos procesos, ao entender a diversidade cultural do territorio e ao prestar especial atención aos coñecementos previos das persoas e colectivos que neles residen.

Por outra banda, e atendendo ao OE3, preséntanse unha serie de resultados xerais en base aos impactos destas experiencias, no só nos que repercuten a nivel persoal e comunitario, senón que a AC destápase tamén como pulo de transformacións nos sistemas educativos regrados. En canto aos impactos comunitarios, a conxunción de experiencias de AC e ASC analizadas, postúlanse como: promotoras de ecosistemas colaborativos, como impulsoras de accións emerxentes vencelladas á cultura; facilitadoras da reapropiación dos espazos públicos por parte da cidadanía; e como ferramenta de reivindicación e de accións subversivas, capacitando ás persoas para loitar polos seus dereitos e para a construción colectiva de comunidades máis xustas e incluíntes. No referido aos impactos individuais detectados a nivel xeral, destacan estas accións como: impulsoras da autoestima e autonomía das persoas participantes; xeradoras de conciencia crítica e promotoras da liberdade de expresión; e como ferramentas que xeran novos coñecementos e habilidades e impulsan os xa existentes. Por último, en canto aos impactos educativos destas experiencias destacan a posta en marcha de acreditacións e recoñecemento de estudos próximos a ASC e vencellados á cultura, tanto a nivel regrado como non, e á introdución de metodoloxías propias da ASC en procesos educativos regrados.

Estes resultados relaciónanse á perfección pola teoría aportada por Infantino (2020), quen expón as posibilidades das artes para o desenvolvemento comunitario e para a transformación social e individual das comunidades, facendo especial fincapé na ocupación do espazo público. Ditos impactos, por unha banda dan resposta ao OE3, e pola outra poñen sobre a mesa a relevancia da AC como estratexia socioeducativa, ao aportar evidencia dende

Arte Comunitaria como estratexia de transformación dende a Educación Social: unha revisión sistemática a través de experiencias

a praxe de melloras conducentes á transformación social e ao desenvolvemento comunitario, ambos obxectivos vertebradores da ASC.

De seguido, compre expoñer unha síntese dos resultados que dan resposta ao OE4, referidos ás potencialidades e limitacións das experiencias analizadas.

En canto ás primeiras podemos concluír que: estas experiencias se configuran como potencial fonte de coñecementos para procesos de investigación, como é o caso do presente traballo, e como inspiración para outras accións en diferentes latitudes; a complementariedade de pedagogías bríndalle ás mesmas a posibilidade de intervenir socioeducativamente dun xeito holístico e reforza o seu potencial como accións transformadoras; a certificación e acreditación de titulacións vinculadas directamente ás intervencións, mencionadas xa como impacto educativo, tamén se artellan como potencialidade ao comprender que estas retroalimentan ditos procesos de ensino-aprendizaxe, xerando novas profesionais no ámbito; por último, comprendese que a diversidade cultural como unha posibilidade das mesmas ao aportar unha variedade de xeitos de expresión, de ópticas e de realidades, que ao ser conxugadas na procura do ben común xeran sinerxías e enriquecéense mutuamente.

En canto ás limitacións, destacan: a inestabilidade destas experiencias por falta de recursos ou de vontade política; a falta de sistematización destas experiencias, atendendo á precariedade nos procesos de avaliación e á falta de investigacións; e a vulneración de dereitos nas comunidades nas que se poñen en marcha algunhas destas experiencias, xa que obstaculiza o desenvolvemento tanto persoal como comunitario.

Estes resultados, vincúlanse coas funcións das profesionais da AC descritas por Villaronga (2017) dun xeito teórico na Táboa 1, e son conducentes a dar resposta ao OE4. Os mesmos expoñen por unha banda, as oportunidades que se desprenden da acción conxunta entre AC e ASC e pola outra a necesidade de incorporar profesionais deste ámbito nas intervencións co fin de favorecer a sistematización dos procesos, e de levar a cabo investigacións que vinculen formalmente ditos conceptos, construíndo un marco conceptual sólido. A sistematización destas experiencias dende a Educación Social facilita a replicabilidade de boas prácticas e o aumento das potencialidades de accións socioeducativas que integren a AC na súa formulación.

Con todo, é de rigor concluír abordando varias cuestións que se desprenden da presente análise.

En primeiro lugar, cabe dar resposta ao obxectivo xeral da presente investigación, afirmando que a análise das experiencias incluídas na revisión sistemática son suficientes para determinar a relevancia e a pertinencia da incorporación de prácticas vinculadas á AC como estratexia de intervención socioeducativa –sempre atendendo ás inxerencias e necesidades da comunidade na que se insira– ao demostrar un aumento nas posibilidades da ASC e na identificación de repercusións positivas tanto a nivel individual, coma comunitario e educativo. En segundo lugar, apréciase unha falta de sistematización nos procesos que incorporan esta perspectiva na súa intervención e na presenza da ASC nas mesmas, isto é observable tanto nos resultados analizados como no proceso de busca da información, xa que ao equiparar os termo ASC e Xestión Cultural, os resultados devoltos superaban amplamente o número de resultados obtido pola presente investigación. Disto infírese a necesidade de reivindicar a ASC como ámbito da Educación Social, expoñendo a través da sistematización de accións e do labor investigativo as súas potencialidades como práctica educativa transformadora, superando enfoques asistencialistas e propoñendo unha cidadanía autónoma, participativa e construtiva, fortalecendo a posibilidade de imaxinar un futuro colectivo, autorganizado, baseado na democracia real e no apoio mutuo.

En canto as competencias profesionais ás que contribúe este traballo conclúese que a realización do mesmo é conducente –mediante a análise de experiencias, a avaliación dos seu resultados e a aplicación de coñecementos conceptuais e metodolóxicos– ao coñecemento da realidade socioeducativa ao redor da AC, capacitando a exposición crítica e reflexiva das súas implicacións nas practicas de ASC para evidenciar a utilidade desta estratexia para o desenvolvemento profesional da Educación Social.

Para pechar este epígrafe, cómpre resaltar que o alumno asume a presente análise como a primeira aproximación ao ámbito dende unha perspectiva investigadora, xa que existe unha motivación e unha pulsión por continuar desenvolvendo esta liña de investigación, coa intención de revalorizar o ámbito e construír un corpo de coñecementos enmarcados na contorna autonómica. Esta motivación nace da consciencia acerca da realización de accións artísticas e culturais na Galiza que se asentán en principios da ASC, e da ausencia de estudos en dita autonomía. Desta reflexión fórmase unha hipótese: a falta de resultados non responde á falta de experiencias, senón a unha falta de sistematización das mesmas. E desta, xorde unha pregunta de investigación á abordar no futuro: *Cales son os motivos polos que as accións de AC en Galiza morren na práctica?*

Referencias

- Alabarces, P. (2020). *Pospopulares: Las culturas populares después de la hibridación*. Calas. <https://doi.org/10.14361/9783839456422>
- *Alonso, H. (2016). Calle, mestizaje, arte comunitario y promoción social. *En la calle: revista sobre situaciones de riesgo social*, 34, 11-15. <https://www.revistaenlacalle.org/wp-content/uploads/sites/5/2017/08/En-la-calle-34.pdf>
- *Aragay, J.P. (2020). La experiencia Basket Beat: la música al servicio de la Acción Social y la supervisión educativa desde una perspectiva política en M.C. Bellver e I. Verde (Coords.), *Educación Social y Creatividad. Fundamentación, Estrategias de Intervención Socioeducativa y Experiencias Desde Diferentes Lenguajes artísticos* (pp. 205-226). Tirant
- Barba, M., Morán, C. y Cruz, L. (2017). *Animación Sociocultural en Prisión. Experiencia en el Centro Penitenciario de Monterroso*. Popular.
- *Bedoya, D.J. (2016). La Lúdica y el Arte Comunitario a las Aulas, Familias y Comunidades en A. Londoño (Ed.), *Educación en la Armonía. Cultura + Educación + Comunidad* (pp. 42-51). Alcaldía de Medellín. <https://bit.ly/2k3LQ2u>
- Cancio, A. (2020). Ejes para la Búsqueda de Prácticas de Arte Comunitario. En C. Cruz, H. Cruz, I. Bezelga, M. Falcão e R. Aguiar (Coords.), *Busca do Comum: Práticas Artísticas Para Outros Futuros Possíveis* (pp. 59-65). Instituto de Investigação em Arte, Design e Sociedade - i2ADS. <http://hdl.handle.net/10400.21/11594>
- Caride, J.A. (2005). La Animación Sociocultural y el Desarrollo Comunitario como Educación Social. *Revista de Educación*, 336, 73-88. <http://hdl.handle.net/10347/18581>
- Colexio de Educadoras e Educadores Sociais de Galicia. (2017). *Funcións das Educadoras e Educadores Sociais por ámbito de actuación*. CEESG.
- *Fernández Cedena, J. (2018). Educación y mediación artística en prisiones. Trabajando por la permanencia de un taller en la cárcel de Navalcarnero. *Revista de Educación Social*, 27, 311-331. <https://eduso.net/res/revista/27/miscelanea/educacion-y-mediacion->

artística-en-prisiones-trabajando-por-la-permanencia-de-un-taller-en-la-carcel-de-navalcarnero

Garrido, A. (2009). El Arte Comunitario: Origen y Evolución de las Prácticas Artísticas Colaborativas. *Arteterapia: Papeles de arteterapia y educación artística para la inclusión social*, 4, 197-211. <https://revistas.ucm.es/index.php/ARTE/article/view/ARTE0909110197A>

*Gázquez, R. (2019). Els teatres de la ciutat de Barcelona i l'art comunitari: una aproximació. *Estudis Escènics*, 44. <https://raco.cat/index.php/EstudisEscenics/article/view/376046>

Giménez, G. (2014). El Retorno de las Culturas Populares en las Ciencias Sociales. *Cultura y representaciones sociales: Un espacio para el diálogo transdisciplinario*, 8(16), 99-136. <https://doi.org/10.22201/crim.20078110e.2014>. 379

Infantino, J. 2020. Sentidos de la Potencialidad Crítica, Política y Transformadora de las Artes. *Cadernos de Arte e Antopología*, 9(1), 12-28. <https://doi.org/10.4000/cadernosaa.2581>

*López Marín, T.I. (2020). Teatro social como herramienta de participación ciudadana en el municipio de Murcia. *Revista de Educación Social*, 31, 135-154. <https://eduso.net/res/revista/31/el-tema-experiencias/teatro-social-como-herramienta-de-participacion-ciudadana-en-el-municipio-de-murcia>

Méndez, E.P. (2020). Arte comunitario: un marco de referencia para la construcción de un modelo de gestión cultural comunitario. *El Artista*, 17, 1-18. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=87463242010>

Méndez, E.P. (2021). *La Animación Sociocultural y el Arte Comunitario como Estrategias de Intervención en el Modelo de Gestión Cultural Comunitario Implementado por la Casa de la Cultura de Ciudad Hunza (Bogotá, Colombia)* [Tese de maestría, Universidad de Guanajuato]. <http://repositorio.ugto.mx/handle/20.500.12059/6665>

Morgan, S.J. (2003). Beautiful impurity: British contextualism as processual postmodern practice. *Journal of Visual Art Practice*, 2(3), 135-144. <https://doi.org/10.1386/jvap.2.3.135/0>

- Morneo, A. (2013). La Cultura como Agente de Cambio Social en el Desarrollo Comunitario. *Arte, Individuo y Sociedad*, 25(1), 95-110. <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=513551284007>
- Mundet, A., Beltrán, A.M. e Moreno, A. (2015). Arte como herramienta social y educativa. *Revista Complutense de Educación*, 26(2), 315-329. http://dx.doi.org/10.5209/rev_RCED.2015.v26.n2.43060
- Page M.J., McKenzie J.E., Bossuyt P.M., Boutron I., Hoffmann T., Mulrow C.D., Shamseer, L., Tetzlaff, J.M., Akl, E., Brennan, S.E., Chou, R., Glanville, J., Grimshaw, J., Hróbjartsson, A., Lalu, M.M., Li, T., Loder, E.W., Mayo, E., Mcdonald, S., McGuinness, L.A., ... e Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews [A declaración PRISMA 2020: unha guía actualizada para a publicación de revisións sistemáticas]. *BMJ*, 372(71). <https://doi.org/10.1136/bmj.n71>
- Rey, N., Delgado, L., Fernández, J. e Sainz, S. (2017). Arte comunitario como herramienta de inclusión: experiencias en el Taller de Expresión Artística del Centro Penitenciario Madrid IV de Navalcarnero. *Educación Artística: Revista de Investigación*, 8, 120-141. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=671971516010>
- Rincón, O. (2015). Lo Popular en la Comunicación: Culturas Bastardas + Ciudadanías Celebrities en A. Amado e O. Rincón (Ed.), *La Comunicación en Mutación: Remix de Discursos* (pp. 23-42). Friedrich Ebert Stiftung - FES Comunicación. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/la-comunicacion/14230.pdf>
- Rocha, G. (2009). Cultura Popular: do Folclore ao Patrimônio. *Mediações - Revista de Ciências Sociais*, 14(1), 218-236. <https://doi.org/10.5433/2176-6665.2009v14n1p218>
- *Rodezno, C. (2016). Walabis promotora del arte social en Honduras en A. Londoño (Ed.), *Educar en la Armonía. Cultura + Educación + Comunidad* (pp. 32-41). Alcaldía de Medellín. <https://bit.ly/2k3LQ2u>
- *Rosell, J. e Salazar, M. (2022). Intercambio de una pedagogía pragmática entre Tijuana y San Diego: una experiencia educativa, desde el área que nos compete: el arte. *Estudios sobre Arte Actual*, 10, 141-154. http://estudiosobrearteactual.com/wp-content/uploads/2022/12/10_JHOSELL-ROSELL-y-MARTHA-SALAZAR.pdf

Arte Comunitaria como estratexia de transformación dende a Educación Social: unha revisión sistemática a través de experiencias

Sánchez Serrano et al. (2022). ¿Cómo hacer una Revisión Sistemática siguiendo el Protocolo Prisma? Usos y estrategias fundamentales para su aplicación en el Ámbito Educativo a través de un caso práctico. *Bordón*, 74(3), 51-66. <https://recyt.fecyt.es/index.php/BORDON/article/view/95090>

*Serra, L., Alonso, H., Paczkowski, M., Aragay, J.M. e Morata, T. (2016). Riborquestra, basket beat y espacio mestizo: tres buenas prácticas de arte comunitario que trabajan desde la participación, el empoderamiento, la identidad y la creatividad. *Revista Búsqueda*, 17(3), 202-213. <https://doi.org/10.21892/01239813.289>

Soler, P. (2012). Diseño de Programas de ASC. En P. Soler (coord.), *La Animación Sociocultural. Una Estrategia para el Desarrollo y el Empoderamiento de Comunidades* (pp. 105-142). UOC.

Soler, P., Calvo, A. e Trilla, J. (2022). La Animación Sociocultural: Un Antídoto Contra la Resignación. En A. Novella e A. Alcántara (Coords.), *Voces con Esencia. Para una Animación Sociocultural Posicionada* (pp. 19-53). Octaedro.

*Torrado, C. (2017). Esquinas resignificantes. La búsqueda de “huellas”. *ASRI. Arte y Sociedad*, 12. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5912216>

Universidade de Santiago de Compostela. (2023). *Programa do Traballo de Fin de Grao. Grao en Educación Social*. Universidade de Santiago de Compostela. <https://www.usc.gal/es/estudios/grados/ciencias-sociales-juridicas/grado-educacion-social/20202021/grado-13300-12884-2-80737>

Viché, M. (1999). *Una pedagogía de la cultura: La animación sociocultural*. La Certeza.

Villaronga, E. (2017). *Música Comunitaria y Transformación Social* [Tese de maestría, Univesitat de Barcelona]. <http://hdl.handle.net/2445/127673>

As referencias identificadas con asterisco (*) corresponden aos 10 documentos da revisión sistemática.

Anexos

Anexo 1. Conceptualización das dimensións da ASC

Educativa

Para Soler et al. (2022), nesta dimensión o protagonismo recae nas persoas, implicando o desenvolvemento de competencias e a transferencia de coñecemento para fomentar o empoderamento individual e comunitario. A súa finalidade non é meramente a transmisión de coñecementos, senón a facilitación e mediación de recursos socioeducativos á cidadanía para que ela sexa autora da intervención e se garanta a promoción do desenvolvemento cultural e comunitario. Busca promover a autonomía da poboación, evitando dependencias de entidades públicas e do animador. Pola súa banda, Barba et al (2017) matizan o papel das educadoras sociais como promotoras dun axeitado ambiente educativo, especialmente en equipamentos sociocomunitarios que se configuran como espazos educativos non regrados, xa que presentan maior potencialidade ao non estar limitados polas estruturas e currículos académicos ou a idade das persoas. Dende estes espazos pódense abordar unha ampla variedade de temas desde perspectivas diversas, atendendo á diversidade das persoas, ás súas inxerencias, necesidades e intereses, e serven como lugares de socialización comunitaria.

Cultural

Barba et al. (2017) presentan a ASC como motor para a expresión, disfrute, difusión e creación cultural. Para isto é labor das educadoras sociais fomentar a diversidade de identidades culturais e a interculturalidade, poñer en valor os patrimonios, aspirando deste xeito a garantir a igualdade de oportunidades e de resultados no ámbito dos dereitos culturais a través da participación cultural. Soler et al. (2022) puntualizan que a ASC debe recoñecer tódalas culturas pero ten que consolidarse na identidade comunitaria, o que nos leva a centrarnos nas culturas populares en contraposición á cultura dominante de masas, e a camiñar cara a democracia cultural.

Social

Para Barba et al. (2017) o protagonismo desta dimensión recae no grupo, abordando a mobilización cidadá, o traballo comunitario, a promoción e transformación social dende o enfoque do procomún. A comunidade e o seu desenvolvemento son a chave desta dimensión, entendéndoo como fin último da intervención, como un espazo de socialización, de convivencia e de diálogo horizontal, construído sobre uns valores positivos no que ninguén se

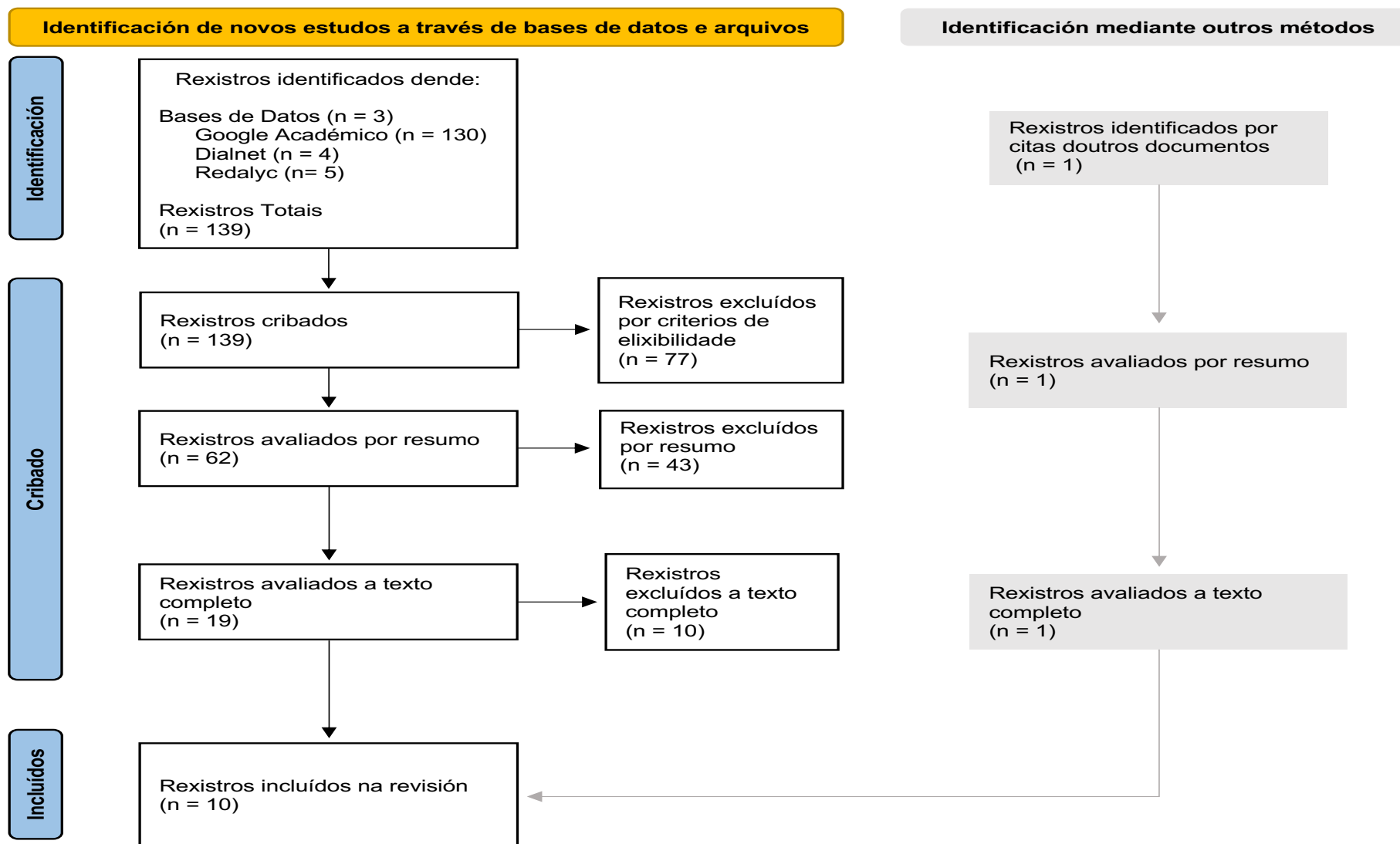
quede fóra. Para lograr este obxectivo, Soler et al. (2022) apuntan a importancia de fomentar a democracia participativa, a dinamización e a implicación das persoas e grupos, a solidariedade e a cooperación, evitando o asistencialismo. O mesmo autor reafirma a relevancia de recoñecer o papel das asociacións, colectivos e ONGs como entidades privadas cunha función pública e como facilitadoras da participación activa e a democracia real. O labor da Educación Social neste sentido debe ser o de mediador socioeducativo, promovendo a construción de ecosistemas colaborativos, fortalecendo os vínculos e a cohesión social.

Participación

Atendendo ás tres dimensións anteriores e apoiándonos en Barba et al. (2017), compréndese a participación como o proceso global e necesario para a que a ASC exista, este implica aprender a formar parte activa dunha comunidade específica e ten como finalidade desenvolver o poder de toma de decisións políticas máis alá do voto, desburocratizar procesos e relacións xerárquicas, promover a transversalidade de recursos e aumentar a integración das programacións culturais na comunidade. Para lograr a implicación activa das persoas é necesario un proceso educativo que, mediante a facilitación de estratexias e técnicas participativas, permita o establecemento dunha nova cultura relacional baseada na horizontalidade entre responsables políticos, técnicos e cidadanía. Neste sentido, camiñar dun menor grao de participación cara a metaparticipación é clave no proceso educativo e para a asunción de responsabilidades e roles por parte da cidadanía. O fin último da formación para a participación no marco da ASC é lograr a consecución dun proxecto compartido; este proceso de construción conxunta, de abaixo cara arriba, apóiase necesariamente na mediación socioeducativa.

Pola súa banda Soler et al. (2022), puntualizan que a apertura de novas vías de participación é o medio idóneo para expandir a democracia. A través da ASC preténdese posibilitar, xerar e fortalecer espazos, canles e plataformas que se conformen como participativos, onde a poboación poida exercer un papel activo no proceso sociopolítico. Deste xeito, a ASC convértese nunha peza clave para fortalecer a relación entre democracia e participación, contribuindo ao desenvolvemento das comunidades dende unha óptica máis xusta e equitativa.

Anexo 2. Diagrama de fluxo

Nota. Adaptado de Page et al. (2020).

Anexo 3. Táboa de Resultados

Autoría	Nº de Experiencia	Tipo de documento	Natureza dos datos	Obxectivo da experiencia	Localización	Ano	Experiencia/s analizada/s
<i>Gázquez (2019)</i>	E1	Artigo	Cualitativa	Integrar á cidadanía na programación cultural dos teatros.	Barcelona	2011-2018	Antic Teatre Teatro Tantarantana Arnau Itinerante
<i>López Marín (2020)</i>	E2	Artigo	Cualitativa	Determinar como o Teatro Social pode favorecer a participación.	Murcia	2016-2018	Teatro social como ferramenta de participación na cidade de Murcia
<i>Fernández Cédena (2018)</i>	E3	Artigo	Mixta	Loitar contra a exclusión social.	Madrid	2015	Taller de expresión artística do Centro Penitenciario Madrid IV (Navalcarnero)
<i>Rosell e Salazar (2022)</i>	E4	Artigo	Cualitativa	Que o estudiantado se integre, coñeza e comprenda outras formas de vida, culturas, valores e modelos educativos de excelencia, co que se busca a produción de profesionais cun alto pensamento crítico e cuxo crecemento persoal e madurez profesional permitan a súa adaptabilidade a distintas realidades sociais.	México e Estados Unidos	2019	Arte en la Frontera
<i>Rodezno (2016)</i>	E5	Memoria	Cualitativa	Acceder, promover e xestionar a arte dentro da comunidade.	Honduras	2015	Currículo Facilitador de Arte Social (Walabis)
<i>Bedoya (2016)</i>	E6	Memoria	Cualitativa	Dinamizar encontros entre a mocidade, artistas, animadores e xestores culturais; Realización de talleres de expresión artística, procesos de sensibilización humana, presentacións, comparsas, festivais	Guatemala	-	Programa de Formación Artística y Desarrollo Humano (Caja Lúdica)

Autoría	Nº de Experiencia	Tipo de documento	Natureza dos datos	Obxectivo da experiencia	Localización	Ano	Experiencia/s analizada/s
				e celebracións comunitarias, propiciando valiosos espazos de creatividade e expresión.			
<i>Alonso (2016)</i>	E7	Artigo	Cualitativa	Xerar un espazo de expresión e de comunicación con base na creación libre, na imaxinación e na innovación, pasando por ser un motor de cohesión social e cultural dentro da cidade para xerar un modelo de cidadanía nos adolescentes en conexión co seu contexto comunitario.	León	2010	Espacio Metizo
<i>Torrado (2017)</i>	E8	Artigo	Cualitativa	Indagar na relación entre os procesos de significación do lugar urbano na configuración de identidade(es) dende a mirada de diferentes grupos de persoas e contextos comunitarios.	Uruguai	-	Esquinas Resignificantes. Subprograma Animación Sociocultural y Recreación del Programa APEX
<i>Aragay (2019)</i>	E9	Capítulo de libro	Cualitativa	Facilitar a voz, o pensamento crítico e o encontro co outro así como.	Barcelona	-	Basket Beat
<i>Serra et al. (2016)</i>	E7, E9 e E10	Artigo	Cualitativa	Formular un discurso reflexivo que axude a construír unha mirada transferible do proceso artístico comunitario destas prácticas.	Barcelona	-	Espacio Mestizo Basket Beat Riborquestra

Nota. Elaboración propia.

Anexo 4. Táboa de relación entre dimensións de ASC e experiencias

Autoría	Experiencia	Dimensións	Conceptualización
<i>Gázquez (2019)</i>	E1	Educativa, Cultural e Social	Accións de capacitación da cidadanía para autoxestionarse e autoorganizarse ante os retos sociais e culturais, formulando o imperativo de transicionar dende a democratización cara a democracia cultural, recoñecendo o papel activo das persoas e os seus dereitos culturais.
<i>López Marín (2020)</i>	E2	Educativa, Cultural e Social	Accións de concienciación das persoas dunha comunidade sobre o estado da súa propia realidade, capacitándoas na toma de conciencia e na procura de solucións colectivas dende un enfoque intercultural, para lograr que a comunidade mellore e se adapte ás necesidades da cidadanía, xerando deste xeito poder popular dentro da comunidade.
<i>Fernández Cédena (2018)</i>	E3	Educativa e Social	Crear relacións horizontais, fomentando a participación activa das participantes na formulación e expresión artística dos seus intereses. Promovendo un clima de confianza, libre expresión, diálogo e respecto ás decisións grupais, conseguindo procesos de autoconhecimento, empoderamento, resiliencia e resolución de conflitos. As visitas de artistas e a representación de espazos exteriores fortalecen o vínculo coa comunidade.
<i>Rosell e Salazar (2022)</i>	E4	Educativa, Cultural e Social	A partir da colaboración interuniversitaria na fronteira entre México e EE. UU., onde estudantes de arte e entidades culturais do terceiro sector levan a cabo unha intervención de Arte Comunitaria. Utilizando teorías e metodoloxías que favorecen a participación activa das participantes e das comunidades en xeral, realízanse accións nun territorio concreto co obxectivo de promover unha actitude de participación social activa no desenvolvemento social e cultural dos seus integrantes.
<i>Rodezno (2016)</i>	E5	Educativa e Cultural	Integrar á mocidade na comunidade a través da arte, fomentando o descubrimento da súas realidades, o diálogo e o pensamento crítico. Promove a autoconciencia, a autoestima e a dignificación persoal, achegando a arte e a cultura á comunidade como elementos cotiáns, valorando a diversidade artística e fomentando o diálogo intercultural. Prepara aos mozos para liderar procesos culturais e de empoderamento na súa comunidade.
<i>Bedoya (2016)</i>	E6	Educativa e Cultural	Acompañamento socioeducativo para a transformación comunitaria mediante a aprendizaxe continua e o intercambio

			<p>multicultural, promove a cultura comunitaria para educar en compartir e potenciar capacidades creativas, contribuíndo ao benestar e ao coñecemento de dereitos humanos. Facilita diálogos e colaboración para un mundo xusto, creando espazos para a expresión e participación xuvenil, fomentando a creación individual e comunitaria, o compromiso social e o sentido de pertenza.</p>
<p><i>Alonso (2016)</i> <i>Serra et al. (2016)</i></p>	E7	<p>Educativa, Cultural, Social, Participación</p>	<p>Apropiación do espazo público como escenarios educativos mediante a intervención comunitaria, promovendo a motivación, a aprendizaxe de habilidades e a inclusión na comunidade. Fomenta a acción crítica e a participación activa, visibilizando desigualdades sociais e promovendo unha cidadanía activa e democrática, propón unha acción autoxestionada para a promoción social e a transformación comunitaria, fortalecendo a cohesión social e propoñendo alternativas de xestión de conflitos.</p>
<p><i>Torrado (2017)</i></p>	E8	<p>Educativa, Cultural, Social, Participación</p>	<p>Proceso educativo multidimensional que propón saír das aulas para traballar coa comunidade. Promóvese o intercambio interxeracional e valóranse as voces e experiencias das participantes para desenvolver o pensamento crítico, a creatividade e o sentido de pertenza. Facilitación de espazos de intercambio, encontro e creación, promovendo diálogos horizontais e o compromiso coas necesidades comunitarias. Constrúense instalacións artísticas colectivas que reflicten as percepcións da comunidade, explorando a relación entre a contorna e a identidade.</p>
<p><i>Aragay (2019)</i> <i>Serra et al. (2016)</i></p>	E9	<p>Educativa, Cultural, Social, Participación</p>	<p>Promoción de espazos encontro e fomento da empatía na comunidade, facilitando a aprendizaxe mutua e a responsabilidade compartida, asentada en valores positivos, promocionando a transformación social. Trabállase en grupo para mellorar as relacións sociais a través do acompañamento socioeducativo, para o desenvolvemento de capacidades e liderado promovendo a autonomía e o pensamento crítico.</p>
<p><i>Serra et al. (2016)</i></p>	E10	<p>Educativa, Cultural, Social, Participación</p>	<p>A experiencia serve como instrumento para a creación de oportunidades, a cohesión e inclusión social, e para orientar á mocidade no seu desenvolvemento a través da capacitación artística, comunicativa e social. Traballa para crear situacións horizontais, cooperativas e democráticas, fomentando a participación activa das usuarios en todo o proceso, xerando espazos de interacción, cooperación e convivencia positiva</p>

---

entre persoas con diversas vivencias
socioculturais.

Nota. Elaboración propia.